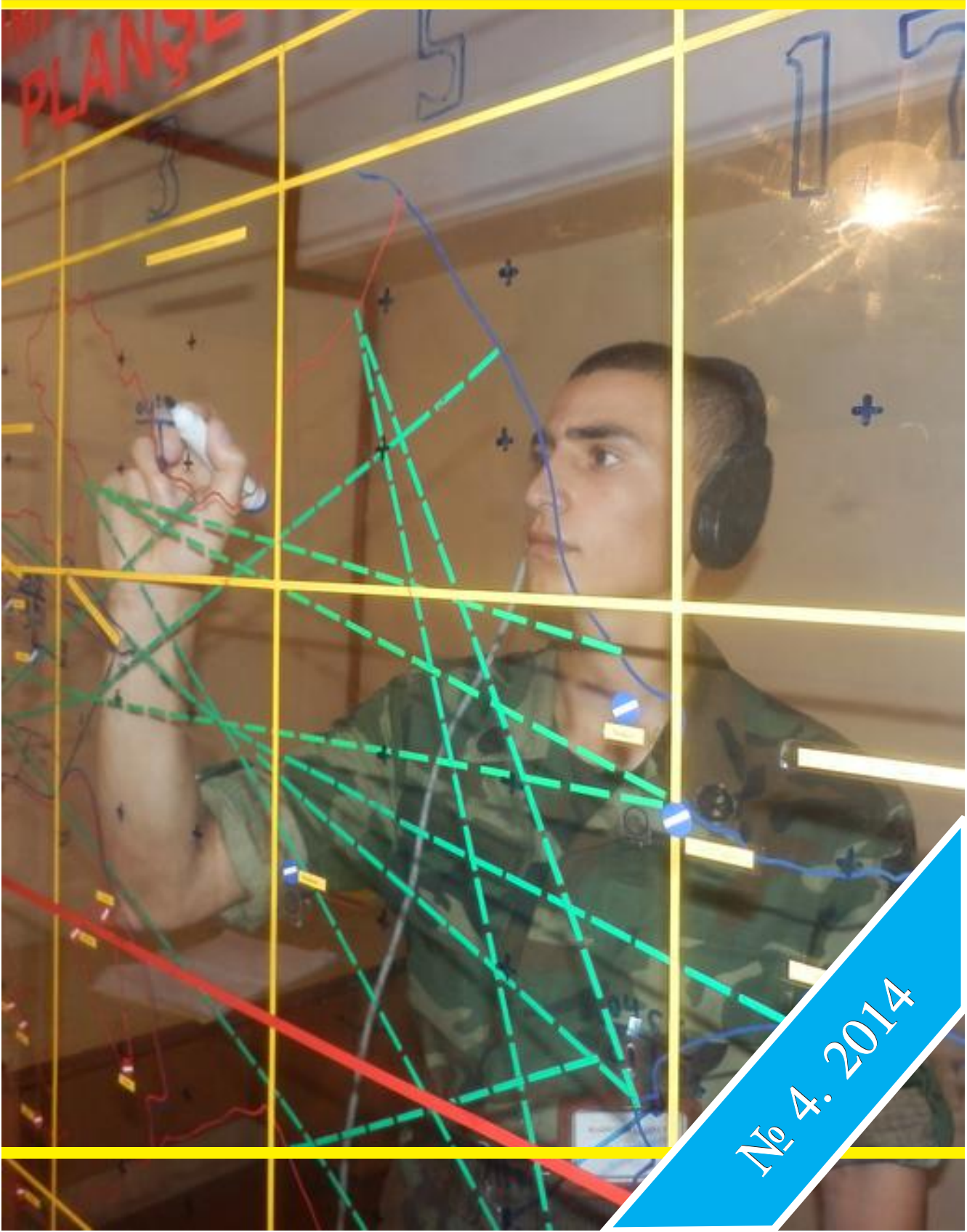

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMI - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 4. 2014

MÜDAFİƏ NAZİRİ GENERAL-POLKOVNİK
ZAKİR HƏSƏNOVUN RƏHBƏRLİYİ İLƏ HƏRBİ HAYA
QÜVVƏLƏRİ HAYA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏ
QOŞUNLARININ DAHA BİR TƏLİMİ KEÇİRİLMİŞDİR

A Z Ə R B A Y C A N U Ğ R U N D A !

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL
№ 4 (130) İYUL-AVQUST 2014-cü il.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalmın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR
Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI
Mayor İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSIYA KOLLEGIYASI

E.CƏFƏROV, K.VƏLİYEV, Q.QARAYEV, R.TAHİROV, E.ORUCOV, N.ƏLİYEV,
İ.MAZANOV, R.ƏMİROV, A.KƏRİMOV, T.ƏSƏDOV, A.NƏBİYEV,
İ.MUSAYEV, M.EMİNOV.

MÜNDƏRİCAT

▼ AKTUAL MÖVZU

Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri üçün pedaqoji kadr hazırlığının
bəzi məsələləri
H. Piriyev, E. Həşimov, Ə. Talıbov 3

▼ BAXIŞ BUCAĞI

Qoşunlarda avtotexniki təminat sisteminin perspektivli inkişaf
istiqlamətləri
Ə. Talıbov 10

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Coğrafi informasiya sistemi, tətbiq sahələri və faydaları
Y. Nəşibov 18
Snayperin maskalanması
K. Süleymanov 27
Atəş tapşırıqlarını yerinə yetirdikdə 82 mm minaatan taqımının
atəşinin idarə olunması
Ə. Gözəlov 32

▼ SİLAH VƏ TEXNİKA

LPR-1 lazer kəşfiyyat cihazı
Z. Məmmədov 45

▼ MADDİ-TEKNİKİ TƏMİNAT

Tankın nəqliyyat vasitələrinə yüklənmə və boşaldılma qaydası
A. İsrayılov 51

▼ HƏRBİ PSIXOLOGİYA

Hərbi kollektivi idarəetmə psixologiyası
V. Sultanov, V. Musayev 56

▼ NÜMUNƏVİ ZABİTLƏRİMİZ

Şərəfli yol
İ. Abdullayev 63

▼ MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

Şəxsiyyətin müəyyən edilməsi – identifikasiya
F. Məmmədov 65

▼ CÜMHURİYYƏT VƏ MİLLİ MƏTBUAT

Azərbaycan xalq cümhuriyyəti və milli mətbuatı
Z. Kərimov 72

▼ MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

“Qarabağ müharibəsində jurnalistlərin rolu”
Q. Ramazanov 80

▼ REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK

Cənubi Qafqazda mövcud təhdidlər və onların regional
təhlükəsizliyə təsiri
Y. İbrahimov 91

▼ ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

Erməni soyqırım iddiaları və gerçəklər
H. Bektaş 103

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi
üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissi-
yası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

XÜSUSİ TƏYİNATLI ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜÇÜN PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

General-leytenant Heydər PİRİYEV,
Polkovnik-leytenant Elşən HƏŞİMOV,
Polkovnik-leytenant Əziz TALİBOV
SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri, professor-müəllim heyəti, pedaqoji kadr hazırlığı sistemi.

Ключевые слова: учебные заведения специального назначения, профессорский-преподавательский состав, система подготовки педагогических кадров.

Keywords: educational institutions of a special purpose, professorial-teaching structure, system of preparation of pedagogical personnel.

Müasir dövrdə hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı Silahlı Qüvvələrin rəhbərliyinin və xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən vacib tapşırıqlardan biridir. Milli ordumuz üçün vətənpərvər, savadlı, bacarıqlı və cəsarətli zabıt kadrlarını dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək mədəniyyət, dünyagörüşü və elmi-pedaqoji təcrübəyə malik professor-müəllim heyəti hazırlaya bilər. Bu baxımdan, zabıt kadrlarının hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində təhsil müəssisələrinin yüksəkixtisaslı professor-müəllim heyəti ilə komplektləşdirilməsi, onların peşəkarlıq və metodiki ustalıqlarının daima artırılması vacibdir və bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər aparılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin (PMH) mövcud hərbi-peşəkar hazırlıq sistemi mülki ali təhsil müəssisələrindən və xarici dövlətlərin pedaqoji kadr hazırlığı sistemlərindən fərqli olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu sistemin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, silahlı qüvvələr üçün peşəkar professor-müəllim heyəti, eləcə də pedaqoji kadr hazırlığı sistemi üçün rəhbər heyət hazırlayan hərbi-pedaqoji təhsil müəssisələri yoxdur.

Müşahidələr göstərir ki, xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən hərbi PMH-nin hərbi-peşəkar hazırlığının kifayət qədər olmaması xarakterik hal almışdır. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinin hərbi-texniki kafed-

AKTUAL MÖVZU

ralarının müəllim heyəti üçün psixoloji-pedaqoji biliklərin, humanitar yönümlü kafedralarda isə müəllimlərin hərbi və xüsusi elmlər üzrə biliklərinin olması və ya səthi olması xarakterikdir. Hərbi təhsil müəssisələrinin mülki müəllim heyətində isə bu nöqsanların hər ikisinin olması müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, PMH hazırlığı prosesinin xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra fərqləndirici cəhətləri vardır. Bunlara aiddir:

– PMH hazırlığının məqsədyönlü olması (zabit kadrlarının hazırlığında yüksək nəticələr əldə etməyə yönəlmiş istiqamət). Zabit kadrları hazırlığının əsas məqsədlərindən biri zabitlərdə müəyyən hərbi-peşəkar və mənəvi-iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsidir ki, bu da onların həm sülh dövründə, həm də müharibə şəraitində elmi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə, hərbi xidmətin çətinliklərini dəf etməyə, vətənin maraqlarını müdafiə etməyi ən uca və şərəfli vəzifə olaraq yerinə yetirməyə hazır olmalarını təmin etməlidir;

– PMH tərəfindən xüsusi təlim, tərbiyə və psixoloji hazırlıq metodlarından istifadə edilməsi;

– PMH-nin vəzifə və hüquqlarının hərbi nizamnamələr və normativ sənədlərlə məhdudlaşdırılması;

– PMH-nin öz vəzifə borclarını tələb olunan səviyyədə yerinə yetirməyən (yaxşı oxumayan) dinləyicilərə (kursantlara) qarşı nizamnamələr çərçivəsində təsir vasitələrindən istifadə etmək hüquqlarına malik olması. Belə ki, hərbi təhsil müəssisələrinin müəllimləri dərs zamanı dinləyicinin (kursantın) birbaşa rəisi hesab edilir və təkcə tədrisin keyfiyyətinə deyil, həm də dinləyicilərin intizamına, nizamnamələrin tələblərinin yerinə yetirilməsinə, təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunmasına cavabdehlik daşıyır. Eyni zamanda dinləyicinin də bir hərbi qulluqçu kimi mənəvi və hüquqi (nizamnamələr çərçivəsində) cavabdehlik baxımından öz vəzifə borcları vardır.

Silahlı qüvvələrin ali təhsil müəssisələrində aparılan müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə elmi dərəcəsindən, xüsusi pedaqoji və əlavə təhsilindən, pedaqoji təcrübə və kafedranın profili üzrə qoşunlarda xidmətdən asılı olaraq professor-müəllim heyətini bir neçə qrupa bölmək olar (cədvəl 1).

Birinci, üçüncü və altıncı qrupa daxil olan müəllim heyəti, bir qayda olaraq, məqsədyönlü şəkildə tədris, tərbiyə, metodiki və elmi işlərlə məşğul olurlar. Dördüncü qrup müəllim heyətinin tədris prosesinə daha aktiv və peşəkar zəmində qoşulması üçün daha çox vaxt tələb olunur. Bu qrupa daxil olan və əvvəlki xidmətində yüksək vəzifələrdə xidmət edən zabit heyətində çox vaxt lazımsız ambisiyalar yaranır ki, bu da onların daha hazırlıqlı, lakin bir qayda olaraq, gənc və daha aşağı rütbəli həmkarlarından pedaqoji təcrübə və bacarıqları

AKTUAL MÖVZU

rıqların mənimsənilməsinə mane olur. Onlar daha çox konservativ, öz təcrübəsinə “bağlanmış” olur, pedaqoji, peşəkar ustalıq qazanmağa çalışmırlar.

Beşinci qrup müəllim heyətinin peşəkar bilik və bacarıqları, eləcə də kafedranın profili üzrə qoşunlarda praktiki təcrübələri yoxdur.

1	Pedaqoji ixtisaslı mütəxəssislər	Xüsusi pedaqoji təhsilə malikdirlər, yüksək peşəkar bilik və bacarıqları, müəyyən hərbi-peşəkar hazırlıqları vardır.
2	Doktorantura (adyunktura) bitirmiş mütəxəssislər	Elmi dərəcələri və lazımi peşəkar (pedaqoji) hazırlıqları vardır.
3	Digər ali təhsil müəssisələrindən cəlb edilən mütəxəssislər	Lazımi pedaqoji hazırlıqları və təcrübələri, bəzilərinin elmi dərəcələri və ya xüsusi pedaqoji təhsilləri vardır. Əksər hallarda lazımi hərbi-peşəkar hazırlıqları olmur.
4	Qoşunlardan və ya digər güc strukturlarından gələn zabitlər	Hərbi (ali hərbi) və ya xüsusi təhsilləri vardır, lakin pedaqoji təhsilləri və təcrübələri, elmi dərəcələri və kifayət edəcək səviyyədə hərbi-peşəkar hazırlıqları yoxdur.
5	Tədris bölmələrinin komandirləri və xidmət rəisləri olmuş zabitlər	Bir qayda olaraq, pedaqoji təhsil və təcrübələri, qoşunlarda təcrübələri və hərbi-peşəkar hazırlıqları yoxdur.
6	Ehtiyatda olan zabitlərdən dəvət edilmiş mülki-müəllim heyəti	Pedaqoji və qoşun təcrübələri, hərbi-peşəkar hazırlıqları vardır.
7	Hərbi xidmət keçmiş mülki müəllim heyəti	Əsasən, elmi dərəcələri və elmi adları, pedaqoji təcrübələri vardır. Hərbi-peşəkar hazırlıqları yoxdur, hərbi xidmət haqqında abstrakt təsəvvürləri vardır.

CƏDVƏL 1.

Yeddinci qrup professor-müəllim heyətinin isə lazımi pedaqoji təcrübələrinin və bacarıqlarının olmasına baxmayaraq, müvafiq hərbi-peşəkar hazırlıqları ol-

AKTUAL MÖVZU

madığından dinləyici (kursant) hazırlığı üzrə tədris prosesinin gedişində çətinlik çəkirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, silahlı qüvvələrin xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri sırasında Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin elmi potensialı daha yüksəkdir. Bu potensial kursantların təlim, tərbiyə və inkişafı üzrə əsas məsələləri müvafiq keyfiyyətlə həll etməyə imkan verir. Lakin bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bu ali təhsil müəssisəsinin elmi potensialını əsas etibarilə yaşlı mülki müəllim heyəti təşkil edir və onların yaş – xəstəliklə bağlı işdən azad olunacağı təqdirdə tədris prosesinin səviyyəsi çox aşağı düşə bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində adyunktura, magistratura və ixtisasartırma kurslarından ibarət olan PMH hazırlığı sistemi vardır.

Adyunktura gələcək alim-pedaqoqların peşəkar hazırlığını daha effektiv həyata keçirir. Adyunkturlar xüsusi təhsil proqramı əsasında təhsil alır, fəlsəfə doktoru (elmlər doktoru) dissertasiya işini yerinə yetirərək dissertasiya şurasına təqdim edir və müdafiə edir, tədris, metodiki, elmi işin təşkili və həyata keçirilməsi üzrə müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Adyunkturaya qəbul bir qayda olaraq, könüllü, bəzi hallarda isə təhsil müəssisələri tərəfindən məqsədli qaydada göndərilməklə həyata keçirilir. Bu zaman göndərilən heyət təhsil müəssisəsi tərəfindən seçilir və təqdim edilir.

Yuxarıda qeyd olunanlar yalnız yaxın gələcəkdə həyata keçirilə bilər. Belə ki, silahlı qüvvələrin adyunkturası yalnız 2014-cü ildə Hərbi Akademiyanın nəzdində yaradılmışdır və 2014-2015-ci tədris ilindən ilk qəbulunu həyata keçirəcəkdir. Adyunkturanın elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlığı üzrə normal fəaliyyət göstərməsinə əngəl ola biləcək bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlər sırasına hərbi elm sahəsi üzrə elmi dərəcəli mütəxəssislərin – hərbi alimlərin kifayət qədər olmamasıdır. Bu problemi ilkin mərhələdə həll etmək məqsədilə respublikanın digər universitetlərindən yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi istiqamətində müvafiq işlər həyata keçirilir. Digər bir problem də elmi və elmi-pedaqoji kadr hazırlığı üzrə təhsil proqramının həyata keçirilməsi üçün Hərbi Akademiyanın elmi potensialının kifayət qədər olmamasıdır. Qeyd olunan problemin həlli üçün Hərbi Akademiyaya elmi potensialın cəlb olunması istiqamətində adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bunun üçün Hərbi Akademiyanın kafedra və şöbələrində professor və dosent (o cümlədən, mülki vəzifəli) vəzifələrinin yaradılması və ilkin mərhələdə bu vəzifələrə elmlər doktorlarının (fəlsəfə doktorlarının) cəlb edilməsi məqsəduyğun olardı. Hərbi Akademiyaya elmi potensialın cəlb edilməsi ümumilikdə tədris, metodiki və elmi işlərin səviyyəsinin, eləcə də professor-müəllim heyətinin peşəkar hazırlığının, bilik və bacarıqlarının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

AKTUAL MÖVZU

PMH hazırlığında magistratura təhsilinin də rolu böyükdür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hərbi təhsil müəssisələrində kadr çatışmazlığı səbəbindən müəllim vəzifələrinə bakalavr təhsilli zabitlərin təyin olunması halları daima artır. Müdafiə Nazirliyinin müvafiq idarələri tərəfindən kadrların müəllim vəzifələrinə təyin olunması zamanı təhsil səviyyələri nəzərə alınmır. Belə ki, bakalavr təhsilli zabitlərin baş müəllim, silsilə rəisi, hətta dosent vəzifələrinə təyin olunması halları qeydə alınmışdır. Lakin Hərbi Akademiyada magistratura təhsil pilləsinin uğurlu fəaliyyəti gələcəkdə bu problemin həll olunması imkanlarını artırır. Hərbi Akademiyanın magistratura pilləsində təkə qoşunlar üçün deyil, həm də təhsil müəssisələri üçün məqsədli mütəxəssis hazırlığı PMH hazırlığı sistemində yaranan problemlərin həlli istiqamətində önəmli bir addımdır.

Hərbi-pedaqoji fəaliyyətin əsas xüsusiyyəti bu fəaliyyət sisteminin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsindən, həm gənc müəllimlərin, həm də təcrübəli pedaqoqların da peşəkar hazırlığını daima artırmaqdan ibarətdir. Ən təcrübəli müəllimlər də öz inkişafı istiqamətində dayanmamalıdır. Müəllim heyəti hərbi elmi və hərbi texnikanın son nailiyyətlərini bilməli, ictimai həyatdakı problemlərlə tanış olmalıdır. Bu istiqamətdə müəllim heyətinə ixtisasartırma sistemi kömək edir. İxtisasartırmanı nəticə, proses və tam təhsil sistemi kimi səciyyələndirə bilərik.

Nəticə - ixtisasartırma sistemində alınan təhsil nəticəsində müəllim heyətinin peşəkar və digər vacib keyfiyyətlərinin müsbət tərəfə dəyişməsinə nəzərdə tutur.

Proses - dinləyicilərin (müəllim heyətinin) peşəkar səviyyəsinin dəyişməsinə qeydə almaqla müşayiət olunan məqsədyönlü təlim prosesini göstərir.

Tam təhsil sistemi - respublika səviyyəsində yaradılmış fasiləsiz pedaqoji təhsilin bir hissəsi kimi nəzərdə tutulur.

Müəllim heyətinin ixtisasartırma sisteminin aşağıdakı əsas funksiyaları olmalıdır:

1. **Məlumat funksiyası** – hərbi elmi və hərbi texnika sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər və qabaqcıl təcrübə haqda bilik və məlumatların əldə edilməsidir.

2. **Təlim funksiyası** – ixtisasartırma müəssisələrində təhsil prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi, pedaqoqlara konsultativ yardımın göstərilməsidir.

3. **Tədqiqat funksiyası** – təhsil müəssisələrində pedaqoji təhsil sahəsində tədqiqat və sınaqların aparılması, ümumi və peşəkar təhsilin keyfiyyət monitorinqinin həyata keçirilməsi, təhsil sisteminin dəyişməsi və inkişafı tendensiyalarının öyrənilməsidir.

4. **Ekspert funksiyası** – proqram, layihə, tövsiyə və digər sənədlərin elmi ekspertizası, təhsil müəssisəsində keçirilən sınaq işlərinin zəruriliyinin və əsaslandırılmasının qiymətləndirilməsidir.

Təəssüflər olsun ki, hazırda mövcud olan ixtisasartırma sistemi yuxarıda göstərilən funksiyaları hərbi pedaqoqlara tam həcmdə çatdırma bilmir. Buna sə-

AKTUAL MÖVZU

bəb müəllim heyətinin hərbi peşəkar hazırlığının təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi ilə qənaətbəxş metodika və texnologiyalar arasında, ixtisasartırmanın məzmunu ilə metodları arasında olan ziddiyyətlər, onun müəllimlərin tələblərinə uyğun olmaması, əlavə pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin vacibliyi ilə bu prosesi idarəetmə sisteminin tam işlənməməsi arasındakı təzadlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, çox zaman müəllimlər də ixtisasartırma sistemində aldıkları təhsili müstəqil hazırlıqdan daha aşağı dəyərləndirirlər.

PMH peşəkar hazırlığı sisteminin əsas ziddiyyətlərindən biri də peşəkar-pedaqoji hazırlıq səviyyəsinə qoyulan tələblərlə təhsil müəssisələrinin elmi-pedaqoji potensialının azalması arasında olan ziddiyyətdir. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinin elmi dərəcəli mütəxəssislərinin orta yaş həddi sürətlə artır, nəticədə yaş və xəstəliklərlə əlaqədar işdən gedənlərin sayı çoxalır. Bundan əlavə hərbi pedaqoqlar (o cümlədən, elmi dərəcəli) sırasından yaş həddi ilə əlaqədar xidmətdən azad olunub digər nazirlik və təşkilatlarda daha prestijli sayılan iş yerlərinə gedənlərin də sayı artır. Bu tendensiyanın qarşısını almaq üçün profilaktik tədbirlərin – xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində xidmətin daha prestijli olması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Təhsil müəssisələrində kafedraların proqram və mövzu planlarının, eləcə də tədris vəsaitlərinin yenidən işlənilməsi və təkmilləşdirilməsi işində maraqlı olmamaları da kadr hazırlığının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, mövcud sistemə görə bu işlərin yerinə yetirilməsi mahiyyət etibarilə könüllü, ictimai xarakter daşıyır və kafedraların ştat üzrə tərkibinə təsir etmir.

Bundan başqa, PMH-nin tədris yükü normaları bütün xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri üçün eynidir. Belə ki, əgər bakalavr təhsil sistemində (məsələn, H.Əliyev adına AAHM-də) müəllim həftə ərzində iki saatlıq mövzunu hazırlayaraq onu 5-6 tədris qrupuna tədris edirsə, Hərbi Akademiyada müəllim həftə ərzində 10-12 saatlıq (5-6 sayda 2 saatlıq mövzular) dərs materialı üzrə hazırlaşmalı və onu tədris etməlidir. Beləliklə, ümumilikdə tədrisin keyfiyyətinə xələl gətirən bu məsələnin müvafiq rəhbər sənədlərdə də nəzərə alınması və tətbiq edilməsi zərurəti vardır. Ona görə də Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında magistratura və adyunktura səviyyəsində dərslərin tədrisinə cəlb edilən professor-müəllim heyəti üçün illik auditoriya saatlarının həcmi digər təhsil müəssisələrində olduğu kimi 300 saat yox, 200 saat həcmində olması məqsədəuyğundur. Belə olduqda müəllim heyətinin öz peşəkar hazırlıq səviyyəsini sərbəst yüksəltməsi, metodiki və elmi işlərlə məşğul olması üçün kifayət qədər vaxt ehtiyatı yaranmış olur.

Vaxtında qarşısı alınmayan bu ziddiyyətlər vaxt keçdikcə daha da kəskinləşə və müəllim heyətinin peşəkar hazırlıq səviyyəsini daha da aşağı sala bilər. Ona görə də, PMH pedaqoji fəaliyyətə başlamazdan öncə lazımi hərbi, psixoloji-pedaqoji və xüsusi təhsili təmin edən hərbi-peşəkar hazırlığın yeni

AKTUAL MÖVZU

forma və imkanlarının axtarışı prioritet məsələlərdən biri olaraq qalır.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi, eləcə də təcrübəli və aparıcı hərbi pedaqoqlar tərəfindən professor-müəllim heyətinin peşəkar hazırlıq sisteminin tədqiq edilməsi və yeni imkanların üzə çıxarılması istiqamətində elmi-tədqiqat işlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, Hərbi Akademiyanın magistratura və adyunkturasında ali təhsil müəssisələri üçün məqsədyönlü müəllim-pedaqoqların hazırlanması silahlı qüvvələrin xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı ilə bağlı yaşanan problemlərin aradan qaldırılmasını təmin etmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyev. H.K. Yüksəkixtisaslı zabit kadrlarının hazırlanması məsələləri haqqında. Heydər Əliyev adına AAHM, Elmi əsərlər məcmuəsi, 2007
2. Piriyev. H.K. Müasir tələblərə uyğun zabit kadrların hazırlanmasının bəzi məsələləri . Heydər Əliyev adına AAHM, Elmi əsərlər məcmuəsi, 2004

РЕЗЮМЕ

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ
ДЛЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ
Г.ПИРИЕВ, Е.ГАШИМОВ, А.ТАЛИБОВ**

В статье дается анализ системы подготовки профессорско-преподавательского состава учебных заведений специального назначения Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, рассматриваются некоторые недостатки и противоречия этой системы, даются рекомендации по решению проблем этой системы

SUMMARY

**SOME QUESTIONS OF TRAINING TEACHERS FOR HIGHER EDUCATION
FOR SPECIAL PURPOSES
Q.PIRIYEV, E.QASHIMOV, A.TALIBOV**

The article analyzes the system of training of the faculty of special education of the Armed Forces of the Azerbaijan Republic, discusses some of the shortcomings and contradictions of this system, provides solutions to the problems of this system.

QOŞUNLARDA AVTOTEXNİKİ TƏMİNAT SİSTEMİNİN PERSPEKTİVLİ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Polkovnik-leytenant Əziz TALİBOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: avtotexniki təminat, lokal müharibələr, qoşunların döyüş hazırlığı, güc strukturları, qarşılıqlı əlaqə, ərazinin müdafiəsi.

Ключевые слова: автотехническое обеспечения, локальные войны, боевая готовность войск, силовые структуры, взаимодействие, территориальная оборона.

Keywords: autotechnical software, local wars, combat readiness of forces, power structures, interaction, territorial defense.

E-mail: aziztalibov@mail.ru

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hissə və birləşmələrinin əsas baza texnikası müxtəlif tipli avtomobil texnikasından ibarətdir. Cənubi Qafqazın relyefini, silahlı qüvvələrin indiki və gələcək tapşırığını, qoşunların yüksək manevretmə xüsusiyyətinə malik olmasının vacibliyini və bu kimi digər göstəriciləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, silahlandırmada olan texnikanın sistemli şəkildə daha da yüksək texniki xarakteristikalara malik texnika ilə əvəz edilməsi və qoşunların avtotexniki təminatının təkmilləşdirilməsi prosesi yaxın gələcək üçün aktual məsələlərdən biri olacaqdır.

Hərbi islahatlar istiqamətində aparılan vacib tapşırıqlardan biri silahlı qüvvələrin silah və texnikasının döyüş hazırlığını yüksək səviyyədə təmin etmək, habelə onları müasir sistem və xüsusi avadanlıqlarla təchiz edərək təkmilləşdirməklə döyüş imkanlarını artırmaqdır. Bu tapşırığın çətin və böyük həcmdə resurslar tələb etməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi dövlətin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin fəvqəladə vacibliyi kontekstində prioritet bir məsələ kimi mümkündür. [1]

Analitik materialların və son əsrdə baş vermiş lokal müharibə və silahlı münaqişələrin təhlili döyüşən tərəflərin qələbəyə nail olması və ya məğlubiyyətə uğraması ilə qoşunların texniki təminatı və bu təminatın şəxsi heyətin ruh yüksəkliyinə təsiri arasında asılılığı müəyyən edir. Bu asılılıq müasir dövrdə

BAXIŞ BUCAĞI

qoşunların maddi-texniki vəsaitlərə tələbatının artması ilə əlaqədar daha da artmışdır. Son 40-50 ildə silah və texnikaya qoyulan tələblərin artması səbəbindən qoşunların texniki təchizatı daim təkmilləşdirilib ki, bu da öz növbəsində silah və texnikanın konstruksiyasının və onlardan istifadə qaydalarının mürəkkəbləşməsinə, habelə texnika parkının bir neçə nəslinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Qeyd edilmiş dövr ərzində qoşunlarda maddi vəsaitlərin istifadəsi orta hesabla 8-10 dəfə artmışdır. [2.4-27]

Avtotexniki təminat dedikdə qoşunların avtomobil texnikası və əmlakı ilə təminatı, avtomobil texnikasını daima döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamaq, nasaz və zədələnmiş texnikanın bərpa (təmiri) və onların sıraya qaytarılması məqsədilə təşkil edilib həyata keçirilən tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. [3.3-11] Bu təminat vahid rəhbərlik tərəfindən idarə olunan və bir neçə xidmətin qarşılıqlı əlaqəsi ilə həyata keçirilən mürəkkəb tədbirlər sistemidir. Müasir əməliyyatların avtotexniki təminatı üzrə toplanmış təcrübənin təhlili göstərir ki, döyüş əməliyyatlarının aparılması metodları, silah və texnikanın inkişafı prosesi təminat qaydalarında dəyişikliklərin edilməsini labüd etmişdir. Bu proses, müasir əməliyyatların keçirilməsində nəzərə alınmasını mütləq edən bir tendensiya yaratmışdır.

Bu tendensiyalardan birincisi, avtotexniki təminat bölmələrinin (hissələrinin) döyüş hazırlığını digər döyüş bölmələrində olduğu kimi, yüksək səviyyədə təmin etməyin vacibliyidir.

İkinci Dünya və lokal müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, döyüş əməliyyatlarına hazırlaşan dövlətlərin rəhbərliyi ilkin əməliyyatlara başlayana kimi qoşunların maddi və texniki təminatını ödəyə biləcək, tam səfərbər olunmuş, lazımı ehtiyata malik olan arxa cəbhə bölmələrini yaradırdı. Bununla yanaşı məlumdur ki, təcavüzə məruz qalan dövlətlərin kifayət qədər hazırlıqlı olmayan arxa cəbhə bölmələri öz qoşunlarının maddi-texniki təminatını lazımı səviyyədə təşkil edə bilmirdi.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının müharibə şəraitində olması, regionda və regiona yaxın dövlətlərdə baş verən proseslər qoşunların hərtərəfli təminatının yüksək səviyyədə təşkil edilməsinin vacibliyini daha da artırır. Döyüş və arxa cəbhə bölmələrinin döyüşə hazırlıq səviyyəsinə olan tələblərin eyni olması müasir əməliyyatların xüsusiyyətləri ilə səciyyələnilir.

Qoşunların texniki cəhətdən döyüş hazırlığının təmin edilməsində avtotexniki təminat xidmətinin öhdəsinə düşən əsas tədbirlərdən biri qoşunları (bölmələri) vaxtında və yüksək texniki göstəricilərə malik olan saz texnika və əmlakla təmin etməkdir. Bu məsələnin tam şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə göstərilənlər aktualıq kəsb edir:

1. Komplektləşdirmədə olan müasir texnikanın şəraitə uyğun istismarı üzrə (istifadədə, qorunmada, texniki xidmətdə və s.) yeni əlavə və dəyişikliklərin

BAXIŞ BUCAĞI

nəzərə alınması ilə araşdırmaların davam etdirilməsi.

2. Ölkənin iqtisadi inkişafının və ordu quruculuğuna ayrılan büdcənin kifayət qədər texnikanın alınmasına imkan verməsi müqabilində, bu texnikaların ehtiyat hissə və ləvazimatlarla təmin edilməsi planının yeni variantının və müvafiq normalarının işlənməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3. Texnikanın döyüş əməliyyatlarında sıradançıxma ehtimalı əmsallarının və buna uyğun təmir dəstlərinin hazırlanması.

4. Səfərbərlik planının effektivliyinin artırılması, onun müasir şəraitə uyğun işlənilməsi, bazar iqtisadiyyatını nəzərə almaq və ərazi prinsipinə əsaslanaraq digər güc strukturları ilə qarşılıqlı əlaqənin təşkili istiqamətində təkliflərin hazırlanması.

Avtotexniki təminatın tələblərə uyğun təşkil edilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdən biri hissə və bölmələrdə olan mühəndis-texniki heyətin, kiçik mütəxəssislərin və sürücü-mexaniklərin (sürücülərin) yüksək texniki hazırlıq səviyyəsini və bu istiqamətdə daima təkmilləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Bu sahə üzrə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə aşağıda göstərilmiş istiqamətlərdə araşdırmaların aparılması, təkliflərin hazırlanması, metodologiyanın yaradılması perspektivlidir:

1) Qoşunların texniki hazırlıq prosesində ləngiməyə səbəb ola bilən yüksək ixtisaslı avtomobilçi kadrların hazırlanması sahəsindəki durğunluğun, yerlərdə yaranmış mütəxəssis qıtlığının aradan qaldırılması və texniki hazırlığın effektivliyinin artırılması;

2) Texniki xidmətlərdə proqresi daima təmin etmək məqsədilə hissə və birləşmələrdə texniki xidmətlə bağlı olan aparıcı vəzifələrə təcrübəli mühəndis-mütəxəssis kadrların, avtomobil xidməti üzrə kifayət qədər təcrübəsi olan zabitlərin təyin edilməsi və onların işinin effektivliyinin artırılması istiqamətində təkliflər hazırlanması;

3) Kiçik mütəxəssislərin və sürücü-mexaniklərin (sürücülərin) çağırışa qədər və xidmət vaxtı hazırlıq silsiləsinin tamlığının təmin edilməsi məqsədilə yeni üsulların işlənilməsi, daxili və mülki təhsil resurslarından istifadənin səmərəliyinin artırılması;

4) Silahlı qüvvələrin müasir texnika ilə komplektləşdirilməsini və son zamanlar aparılan müharibələrin taktikasını nəzərə alaraq, yeni təlim-tədris metodlarının işlənilməsi.

Avtotexniki təminatın ən vacib tapşırıqlarından biri nasaz və sıradan çıxmış texnikanın bərpa və onun vaxtında sıraya qaytarılmasıdır. Bu prosesin fasiləsiz və effektivli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün müasir silahların məhvetmə imkanlarını, elmi-texniki tərəqqini və şəraiti nəzərə alaraq yeni texniki xidmət, təmir və bərpa normalarının işlənməsi, komplektləşdirilmiş və işlək vəziyyətdə olan texniki

BAXIŞ BUCAĞI

xidmət və təmir vasitələrinə (emalatxanalara) real tələbat normalarının, bu emalatxanaların tətbiqinin, effektivliyinin artırılması və səhra şəraitində bərpa işlərinin aparılması üçün müasir metodların tətbiqi üzrə təkliflərin irəli sürülməsi, digər güc qurumlarının, yerli mülki müəssisələrin və s. təşkilatların texniki xidmət və təmir vasitələrinin müharibə vaxtı qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsinin təşkil edilməsi məqsədilə təkliflərin hazırlanması aktualdır.

Növbəti vacib tendensiya qoşunların və avtotexniki təminat bölmələrinin mobilliyini artırmaqdır. Məlumdur ki, Qarabağ müharibəsində bu məsələyə lazımi diqqət verilməmişdir. Qoşunların texniki təminatı sahəsində mü-təxəssislərin kifayət sayda olmaması, idarəetmənin düzgün təşkil edilməməsi, sistemli şəkildə fəaliyyət göstərə bilən təminatın qurulmaması və s. kimi problemlər avtotexniki təminatı yalnız taktiki səviyyədə təşkil etməyə imkan verirdi. Bu da öz növbəsində qoşunların (bölmələrin) hərəkətiliyini və mobilliyini tələb olunan səviyyədə təmin etmirdi. Lakin aparılan əməliyyatların xarakteri bir daha təsdiq etdi ki, qoşunların texniki təminatında köklü şəkildə dəyişikliklərin edilməsinə tələbat vardır.

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra bu tendensiyanın inkişafı daha da artmışdır. Bu baxımdan, son illərdə yeni təminat və təmir hissələri yaradılmış, bölmələrdə olan texnikaların bir hissəsi müasir texnikalarla əvəz edilmiş, ehtiyatda saxlanan texniki xidmət və təmir dəstlərinin miqdarı artırılmışdır. Bu kimi tədbirlər bir daha göstərir ki, qoşunların və avtotexniki təminat bölmələrinin inkişafı kriteriyası əsasən, onların mobilliyinin artırılması və istənilən şəraitdə funksional tapşırıqlarını yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirilir.

Qoşunların və avtotexniki təminat bölmələrinin mobilliyinin artırılması istiqamətində müəyyən işlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, aşağıda göstərilmiş problemlərin həlli sahəsində tədbirlərin görülməsi vacibdir:

1. Kiçik mütəxəssislər hazırlamaq üçün mərkəzi təlim hissəsinin açılmasının səmərəliliyi və effektivliyi barədə əsasnamə hazırlanmalıdır;
2. Birləşmələrdə təminat funksiyasını yerinə yetirən texnikanın müəyyən hissəsini istiqamətlər üzrə əlahiddə birləşmədə cəmləşdirməklə təminatın mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkil edilməsinin effektivliyinin əsaslandırılması mühüm bir amil kimi ortaya çəkilməlidir;
3. Hissə və birləşmələrin yerinə yetirdiyi funksiyaları, onların yerləşdiyi və tapşırıqların yerinə yetiriləcəyi ərazinin relyefini nəzərə alaraq, konkret olaraq hansı texnikalardan istifadənin məqsəduyğunluğu sahəsində elmi araşdırmalar aparılmalıdır;
4. Ərazidə (regionda) yerləşən dövlət qurumlarının silahlı qüvvələrin hissə və birləşmələrinin avtotexniki təminatı prosesində iştirakının effektivliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində işlər görülməlidir;
5. Texniki cəhətdən köhnəlmiş, təmiri və xidməti səmərəli olmayan texnika

BAXIŞ BUCAĞI

parkının müasir texnika ilə əvəz olunması nəzərdə tutulmalıdır;

6. Təminat bölmələrində döyüş təminatlı yüklərin daşınması üçün çoxtonlu avtomobillərdən, gündəlik həyat fəaliyyətinin təminatı məqsədilə nəzərdə tutulmuş yüklərin daşınması üçün isə kiçikqabaritli yük avtomobillərindən istifadənin səmərəliliyi və effektivliyi barədə rəhbəredici sənədlər hazırlanmalıdır.

Ölkədə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı ilə əlaqədar yaranmış tendensiyalardan biri də silahlı qüvvələrin avtotexniki təminatının ölkənin iqtisadiyyatının vacib sahələrinə inteqrasiyasıdır. Müasir əməliyyatların miqyas və xarakterini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, avtotexniki təminatın avtonomluğunun təmin edilməsində iqtisadiyyatın aidiyyət üzrə sahələrinin rolu daha da artır.

Dövlətin güc strukturlarının müvafiq qüvvələrinin daha sıx yerləşdiyi ərazilərdə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş zonalarda texnikanın təmiri və bərpası, onlar üçün ehtiyat hissələri istehsal edən zavodların inşası gələcəkdə bu zavodların istifadəsinin səmərəliliyi və effektivliyi baxımından çox aktualdır. Müasir texnikanın alınması və qoşunların bu texnikalarla təmin edilməsi yaxın gələcəkdə onların planlı şəkildə texniki xidməti, müharibə şəraitində isə bərpası və təmiri prosesini labüd edir. Bu tipli zavodların sülh vaxtında iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi kənd təsərrüfatı, fərdi sektor və digər mülki təşkilatlarda istismar edilən çoxsaylı müasir texnikanın varlığı ilə müəyyənləşdirilir.

Son zamanlar ölkə ərazisində texnika və avadanlıqlar istehsal edən bir sıra zavodlar istismara buraxılmışdır. Bu müəssisələrin istehsal potensialının və imkanlarının müharibə şəraitində qoşunların avtotexniki (texniki) təminatı istiqamətində yönəldilməsi məsələsinin araşdırılması da aktual məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu prinsipə əsasən İkinci Dünya müharibəsi illərində sovet ordusunun texniki təminatı təşkil olunmuşdur.

İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi baxımından əsas tendensiyalardan biri də avtotexniki (texniki) təminat sisteminin mərkəzləşdirilməsidir. Bu tendensiyanın yaranmasında vacib səbəblərdən biri avtotexniki (texniki) təminatı qüvvə və vasitələrinin əsas tapşırıqların yerinə yetirilməsi istiqamətində maksimal şəkildə cəmləşdirmək və yüksək effektivliyə nail olmaq istəyi olmuşdur. Bu istəyə nail olmağın yollarından biri texniki təminat funksiyasını kompleks şəkildə yerinə yetirməyə qadir olan təkmilləşdirilmiş vahid təşkilati strukturun yaradılmasıdır.

Texniki təminatın mərkəzləşdirilməsi tədbirlərini həyata keçirərkən onun bəzi elementlərinə avtonomluğun və sərbəstliyin (desentralizasiya) verilməsinin vacibliyini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, əməliyyatların dinamikliyinin artması həm onların təminat sahəsində idarəçilik silsiləsinə sərf olunan vaxtın azalmasını, həm də hərtərəfli təminatın operativliyini, cəldliyini, effektivliyini artırılacağı tələb edir.

BAXIŞ BUCAĞI

Texniki təminatın inkişaf sisteminin məntiqi baxılan tendensiyanın ziddiyyətliyi ortaya çıxarır. Bir tərəfdən texniki təminatın yüksək operativliyi və effektivliyinə nail olmaq məqsədilə onun mərkəzləşdirilməsinin vacibliyi tələb olunur, digər tərəfdən isə sistemin çeviklik və davamlılığına olan tələblər onun elementlərinin desentralizasiya prinsipinə uyğun hərəkət etməsini tələb edir. Texniki təminatın inkişafı prosesində ümumi konsepsiyanın hazırlanması məqsədilə bu ziddiyyət nəzərə alınmaqla tədqiqat işlərinin aparılması aktual bir məsələ kimi gündəmdə qalır.

Müasir dövrdə aparılan lokal müharibələrin təcrübəsi və Qarabağ döyüşlərinin təhlilinə əsaslanaraq demək olar ki, qoşunlarda əsas daşıma vasitəsi avtomobil texnikasıdır. Buna səbəb olaraq avtomobil yolları kommunikasiyasının daha geniş, bu texnikanın manevr imkanlarının isə böyük və ərazinin digər nəqliyyat növləri üçün əlverişsiz olmasını göstərmək olar. Gələcəkdə avtomobil parkının həm say, həm də keyfiyyət baxımından artırılması, habelə yüksək yükötürmə qabiliyyətli avtomobil parkına keçid kimi perspektivli məsələlər hərbi yolların texniki parametrlərinin də yaxşılaşdırılmasının həllini vacib edir.

Avtotexniki təminat orqanlarının yeni problemi qoşunların hərtərəfli təminatı ilə əlaqədar daşımaların həcmnin artması səbəbindən yol infrastrukturunun yüklənməsidir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, düşmənin uzaqvuca atəş vasitələrinin yol infrastrukturunun vacib yerlərini vurma ehtimalı yüksəkdir. NATO-nun Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin təlimlərinin təcrübəsinə görə aviasiya və raket komplekslərinin istifadə edilməsi ilə aparılan döyüş əməliyyatları zamanı nəqliyyat-yol kommunikasiyasının sıradan çıxarılması və döyüş əməliyyatları aparılan rayonların təcrid edilməsi mümkündür. [4.46-55] Bu baxımdan da müasir əməliyyatların texniki (avtotexniki) təminatının yüksək səviyyədə təşkil edilməsi üçün əsas tələb yol kommunikasiyasının fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsidir. Belə tələbin təmin edilməsi nəqliyyat yollarında təmir işlərinin yüksək tempdə aparılması, təmir və tikinti işlərində yeni texnologiyaların, keyfiyyətli materialların, universal maşın və mexanizmlərin istifadə edilməsi ilə mümkündür.

NƏTİCƏ

Hissə və birləşmələrin döyüş hazırlığının tələblərinə uyğun səviyyədə təmin edilməsinə baxmayaraq, onların avtotexniki təminatının inkişafında olan və yuxarıda qeyd edilmiş nəzəri və praktiki problemlər bir daha sübut edir ki, fundamental araşdırmalar və həlli kompleks şəkildə yanaşma tələb edən məsələlər mövcuddur. Bu məsələlər sistemli şəkildə araşdırılmalı, onların həlli yolları elmi əsaslarla tapılmalı və avtotexniki təminatın inkişafı elmi-texniki tərəqqiyə söykənərək hissə və birləşmələrin döyüş hazırlığını yüksək səviyyədə təmin etməlidir.

BAXIŞ BUCAĞI

Qoşunların avtotexniki təminatı üzrə aparılan təhlil göstərir ki, müasir dövrdə bölmələrin hərtərəfli təminatı, onların döyüş hazırlığının yüksək səviyyədə təmin edilməsi, xarici və daxili təhdidlərlə mübarizə və digər problemlərin həllinin “ərazinin müdafiəsi” kontekstində baxılması daha aktual və perspektivlidir.

Məqalədə qeyd edilmiş problemləri fundamental araşdırmalar tələb edən istiqamətlər sırasına aid etmək və Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında fəaliyyətə başlamış “Adyunktura şöbə”sində bu sahə üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması məqsədəuyğun hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.president.az>
2. Взгляды командования США на подготовку и введение воздушно-наземной операции (сражения). Информационный сборник Сухопутных Войск, 2005
3. Наставление по обеспечению боевых действий соединений и частей Сухопутных Войск (часть 3) Москва, Воениздат, 2006
4. Некоторые тенденции развития теории и практики тылового обеспечения войск в операциях (Исторический опыт и современность) . Москва, 1986.

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ АВТОТЕХНИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОЙСК

А. ТАЛЫБОВ

В статье раскрывается актуальность проведения научно-исследовательских работ для решения проблем, имеющих в системе автотехнического обеспечения, которое является одним из важных направлений по обеспечению боевой готовности войск, а также отмечена важность организации взаимодействия подразделений технического обеспечения силовых структур государства для решения некоторых актуальных проблем в этой системе.

SUMMARY
PERSPECTIVE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE
AUTOTECHNICAL SOFTWARE IN THE FORCES
A. TALIBOV

The article reveals the relevance of the scientific research works to solve the problems existing in the autotechnical software system, which is one of the important directions in the providing combat readiness of forces. It also notes the importance of interaction of divisions technical software of state power structures to address some of the current problems in the system.

HƏRBİ TERMİN VƏ ANLAYIŞLAR

Müdafiə mövqeyi – müdafiə məqsədilə dərininə və eninə tutulub hazırlanan ərazi hissəsidir. Bir qayda olaraq, əsas döyüş sahəsi ilə ehtiyatlar bölgəsini əhatə edir.

Əsas döyüş sahəsi – birinci xətt bölmələrinin müdafiə tərtibi yeri və müdafiənin bilavasitə icra ediləcəyi bölgədir. Əsas döyüş xəttindən birinci eşelon taborlarının arxa hüdduduna qədər uzanan sahəni əhatə edir. Birinci eşelon müdafiə mövqeləri, dərinlikdə hazırlanan müqavimət mövqeləri, həmçinin birinci eşelon bölmələrinin ehtiyatlarını əhatə edir.

Gözləmə mövqeyi – xüsusilə, tankların, PDM-lərin, tank əleyhinə silahların və digər bölmələrin düşmən tərəfindən qabaqcadan aşkar edilməməsi, onların düşmənin hava qüvvələrinin zərbəsindən və uzaqvuran artilleriyanın atəşlərindən qorunması üçün ilkin vəziyyətdə əsas mövqələrin arxasında tutulan, gizlənmə və maskalanmanı təmin edən mövqedir.

Atəş mövqeyi – əsas, dəyişdirmə və ehtiyat mövqedən ibarət olan və dəstək üçün nəzərdə tutulan silahların, həmçinin manqa səviyyəsində bölmələrin döyüş mövqeyidir. Müdafiə döyüşlərində əsas atəş mövqeyində qalmaq təhlükəli olduğu hallarda, dəstək silahları üçün hazırlanan dəyişdirmə mövqələrindən istifadə edilir. Atıcı manqalar üçün hazırlanan dəyişdirmə mövqeləri müdafiəyə dərinlik vermək məqsədilə istifadə olunur. Dəstək üçün nəzərdə tutulan silahlar və atıcı manqalar üçün hazırlanan ehtiyat mövqələrdən isə başqa bir istiqamətdən gələn düşmən təhlükəsinin qarşısını almaq üçün istifadə edilir. Dəstək üçün nəzərdə tutulan silahlar ehtiyat və dəyişdirmə mövqələrinə, qabaqcadan hazırlanmış əlaqə səngərlərindən istifadə etməklə keçirilir. Atıcı ekipaj və manqalar ehtiyat və dəyişdirmə mövqələrini qrup şəklində və ya seyrəkləşdirmə üsulu ilə tuturlar.

COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİ, TƏTBİQ SAHƏLƏRİ VƏ FAYDALARI

Polkovnik-leytenant Yaşar NƏSİBOV

ƏMƏLİYYAT BAŞ İDARƏSİNİN HƏRBİ TOPOQRAFIYA XİDMƏTİ

Açar sözlər: Coğrafi İnformasiya Sistemi, coğrafi məlumat, komponent, təchizat.

Ключевые слова: Географическая Информационная Система, географическая информация, компонент, оборудовани

Keywords: Geographical Information System, geographical information, component, equipment.

E-mail: yasharnasibli@yahoo.com

COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİ

Müasir dövrdə kompyuter texnologiyasının qrafik imkanlarının artması onun istifadə sahələrinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Sürətli inkişaf dövrü keçən kompyuterin məkan və atributiv məlumatların yığılma və emal olunması baxımından nəhəng gücə çevrildiyini söyləmək mümkündür.

İstər işimizdə, istərsə də gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz məlumatlar arasında məkanla bağlı məlumatlar əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Xəritə və plan üzərində göstərilən bulaq, çay, binalar və sairə aid məlumatlarla müxtəlif cədvəllərdə göstərilən (əhalinin sayı, havanın temperaturu, hava kirliliyi və s.) atributiv məlumatlar məkanla bağlı olduqlarından coğrafi məlumat xüsusiyyətindədir. [1. 1]

Coğrafi İnformasiya Sistemi coğrafi mənada yer kürəsini və fəzanı bütün xüsusiyyətləri ilə təsvir edir, belə məlumatları saxlayır, burada müxtəlifnövlü informasiyalar təhlil və inteqrasiya edilir, nəticədə müxtəlif proqnoz və ssenarilər hazırlanır. Müasir dövrdə ESRI, Map-Info və Integraph kimi şirkətlər CİS-in qurulması, inkişaf etdirilməsi və yayılmasında çox mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. [6. 204]

Ölkəmizdə CİS-in proqram təminatında daha çox ESRI şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış olan ArcGIS proqramının müxtəlif növlərinin (ArcGIS 10.2 və yuxarı) istifadəsinə üstünlük verilir. Respublikamızda bu proqramın satışını yerli şirkətlər həyata keçirir.

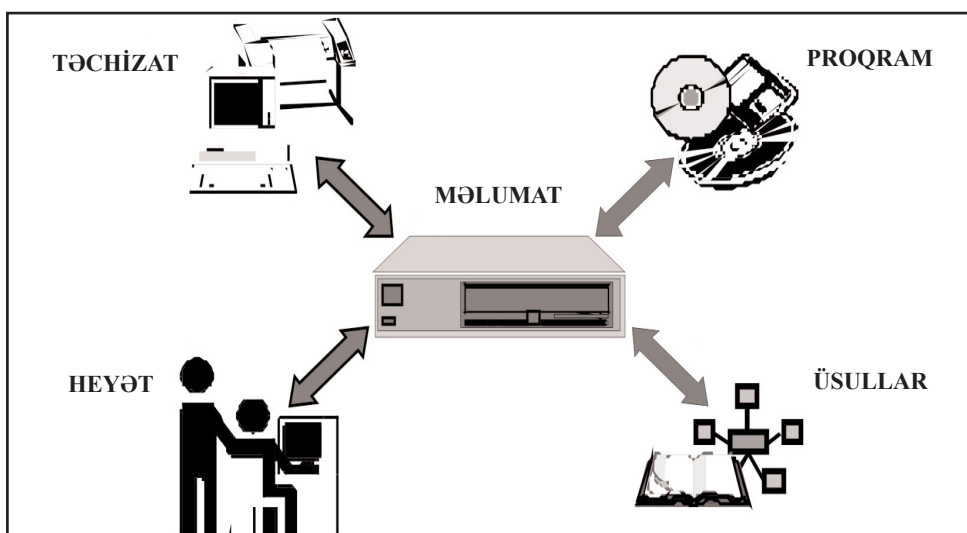

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİNİN KOMPONENTLƏRİ

Coğrafi məkanla bağlı məlumatların və ya satın alınan bir CİS proqramının Coğrafi İnformasiya Sistemini meydana gətirən detallar olduğunu söyləyə bilərik. Halbuki, CİS yalnız məlumat və proqramdan ibarət deyil. CİS-in məkanı anlama cavab verən xüsusiyyətdə olması üçün məlumat və proqram komponentlərindən əlavə təchizat, heyət və üsul komponentlərinin də olması vacibdir. (Şəkil 1) [1. 6]

ŞƏKİL 1. COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİNİN KOMPONENTLƏRİ

TƏCHİZAT (Hardware)

Coğrafi İnformasiya Sisteminin yaradılması üçün lazım olan təchizatlar bunlardır:

1. Proqramların işləməsi üçün iş stansiyası (workstation), fərdi kompyuter (PC), planşet.
2. Məlumatın toplanması üçün rəqəmsallaşdırma stolu, skayner cihazı, elektron taxometrə, GPS sistemi, rəqəmsal kamera.
3. Məlumatın təqdim edilməsi üçün plotter, printer, proyeksiya cihazı, çap maşını, kompyuter ekranı, böyük televizor.

PROQRAM (Software)

Sistem proqramının istifadə olunduğu kompyuter, və ya planşetin mərkəzi prosessorunun (CPU) yüksəksürəti, həcmcə böyük video yaddaşı (video card), əməli yaddaşı (RAM) və sərt diskinin (HDD) yaddaşı olmalıdır. Məkani təhlillərin aparıldığı kompyuterin imkanları yüksək olduğu zaman, kartoqrafiya əməliyyatları daha tez yerinə yetirilir.

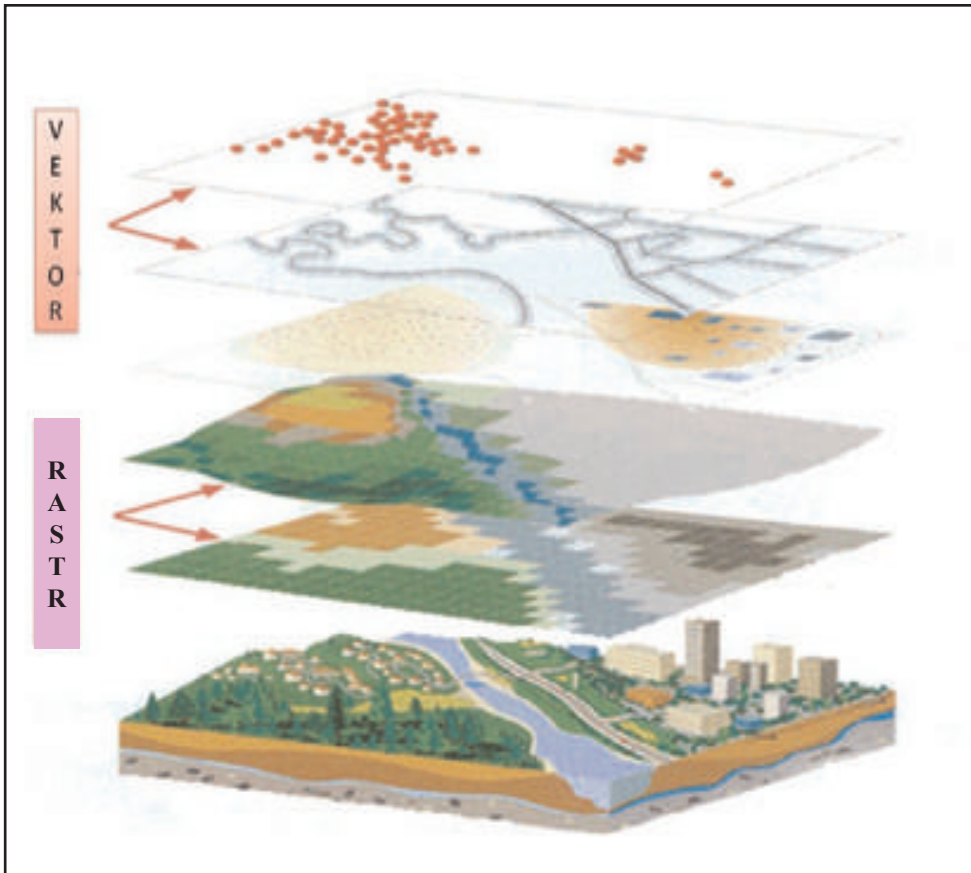
DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MƏLUMAT (Data)

Məlumat toplanmasının uzun zaman alması və olduqca yüksək xərclər tələb etməsi baxımından CİS-in ən əhəmiyyətli komponenti olduğunu söyləyə bilərik. Məkani məlumatlar vektor, rastr, atributiv və meta məlumat formatlarında kompyuterdə toplanır. Vektor məlumat nöqtə, xətt və sahə şəklində təmsil olunduğu halda, rastr məlumat sətir və sütun nömrələri bilinən şəkil elementləri ilə təmsil edilir (Şəkil 2).

Atributiv məlumat hər hansı bir coğrafi obyektin xüsusiyyətlərini ifadə edir. Meta məlumatlar isə məlumat haqqında informasiyanı özündə cəmləşdirir. Kağız xəritələr, aerofotoşəkillər, kosmik şəkillərin və s. əhəmiyyətli coğrafi məlumat mənbələri olduğunu qeyd etmək olar. [5. 18] GPS-dən, radarlardan elektronik topogeodeziya alətlərindən (taxeometr, elektronik nivelir və s.) əldə etdiyimiz və məsafədən zondlama texnologiyası vasitəsilə toplanan məlumatları uyğun formatlara çevirdikdən sonra CİS proqramlarında istifadə edirik.

ŞƏKİL 2. VEKTOR VƏ RASTR FORMATDA OLAN COĞRAFİ MƏLUMAT NÖVLƏRİ

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

HEYƏT

Coğrafi İnformasiya Sistemi texnologiyası, sistemi idarə edən və problemlərin həll yollarını hazırlayan heyət olmadıqda öz təsirini əhəmiyyətli dərəcədə itirir. CİS heyəti üç qrupa bölünür:

1) **Sistem heyəti** CİS-in proqram və təchizatından aktiv olaraq istifadə edən işçilərdir. Sistem heyəti problemi həll etmək üçün CİS-in necə tətbiq olunacağı mövzusunda yüksək texniki məlumata sahib olmalıdır. Sistem heyəti sistemin gündəlik istifadəsinə, sistemin yaşadılmasına və aktual tutulmasına cavabdehdir;

2) **İstifadəçi heyət** CİS-də toplanan məlumatlardan istifadə edən kəslərdir. İstifadəçi heyətin texniki məlumata sahib olmasına ehtiyac yoxdur. Bunun müqabilində sistemin imkan və məhdudiyətlərini bilmək baxımından sistem heyəti ilə qarşılıqlı əlaqə içərisində olmalıdırlar;

3) **Məlumatı istehsal edən heyət** Coğrafi İnformasiya Sistemində istifadəsi nəzərdə tutulan geoməkan və atributiv məlumatları toplayan heyətdir. Heyətin coğrafi məlumatı uyğun formatda toplaması üçün coğrafi məlumat xüsusiyyətlərini və coğrafi məlumatın toplama qaydalarını bilməyi lazımdır. [1. 11]

ÜSULLAR

Təşkilatın müvəffəqiyyətli bir CİS yaratması həmin təşkilatın iş təcrübəsinə görə hazırlanmış planı, modeli və iş qaydalarına görədir. CİS-ə yığılan coğrafi məlumatlar keyfiyyətli olmalı və məlumatın davamlılığı təmin edilməlidir. Coğrafi təhlil və coğrafi sorğu kimi kartoqrafiya əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün məlumat növlərinin, əməliyyatların, sorğulama düsturlarının, məlumatı əldə etmə yollarının və s. yaxşı təyin olunması lazımdır. [1. 12]

Coğrafi İnformasiya Sistemini yaratmağa başladığımız zaman məlumatın hansı məlumat formatında (shape file, feature class və s.) saxlanacağına, məlumat bazası idarəetmə sistemlərində hansı məlumat modellərindən istifadə olunacağına qərar vermək lazımdır.

Coğrafi İnformasiya Sistemində məlumatların toplanmasında aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- klassik ölçmədən (taxeometr, teodolit, nivelir və s. geodeziya alətlərindən istifadə etməklə);
- fotoqrammetrik üsullardan (aerofoto və kosmik şəkillərdən istifadə etməklə);
- GPS-dən (GPS alətindən istifadə etməklə);
- məsafədən zondlamadan (radar məlumatlarından istifadə etməklə).

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİNİN TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Müxtəlif elm sahələrinin bir araya gətirdiyi məkani kompleks qrafik və atributiv məlumatların toplanılması, yığılması, təqdim və təhlil edilməsi CİS ilə mümkün olmuşdur. Bu gün müxtəlif ixtisas sahiblərinin xəritədən istifadə etməsi və coğrafi məlumat ilə öz işlərini qurması, CİS-in çox geniş tətbiqini ortaya çıxarmışdır. [6. 203]

Müasir dövrümüzdə dünyanın inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrində CİS-in tətbiq olunduğu sahələrin sayı hər gün artmaqdadır. Bu sahələri belə qruplar altında cəmləşdirə bilərik.

1. Məlumat sistemləri:

- şəhər məlumat sistemləri;
- bələdiyyə məlumat sistemləri;
- qeydiyyat və kadastr informasiya sistemi;
- su ehtiyatlarının idarə olunması sistemi.

2. İnteraktiv informasiya işləri:

- meşə və qoruq sahələrinin inventarizasiyası;
- faydalı qazıntı yataqlarının inventarizasiyası;
- əkinə yararlı torpaqların inventarizasiyası;
- içməli su quyularının inventarizasiyası;
- neft buruqlarının inventarizasiyası.

3. Xidmət şəbəkələri:

- su, kanalizasiya, enerji, qaz və neft xətləri şəbəkələri;
- xəbərləşmə şəbəkəsi sistemləri;
- nəqliyyatın idarə olunması sistemləri.

4. Mühəndis xidmətləri:

- yol və sulama şəbəkəsinin planlanması;
- drenaj işləri, həcm hesablanması işləri;
- neft, su, mədən və s. yataqlar üçün ehtiyat hesablanması.

5. Coğrafi təhlillər:

- ərazi profilinin hazırlanması (şəkil 3);
- görüş diaqramlarının hazırlanması;
- ərazinin baxış (aspect) modelinin hazırlanması;
- ərazinin üçölçülü (3D) modelinin hazırlanması;
- ərazinin yüksəklik modelinin hazırlanması (şəkil 4);
- ərazinin meyillik modelinin hazırlanması.

6. Ətraf mühit xidmətləri:

- ətraf mühitin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;
- təbii fəlakətlərin idarə olunması sistemləri;

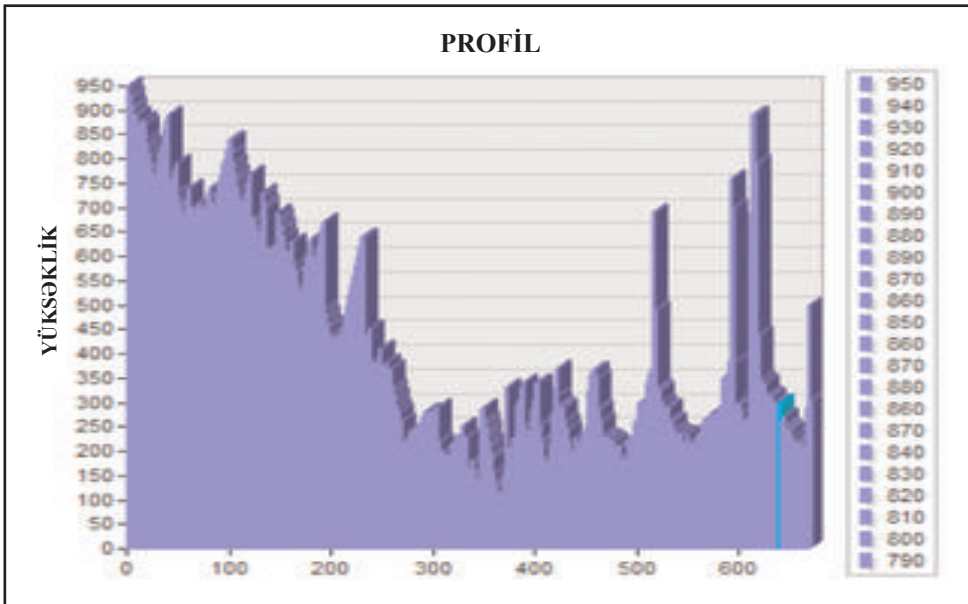

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

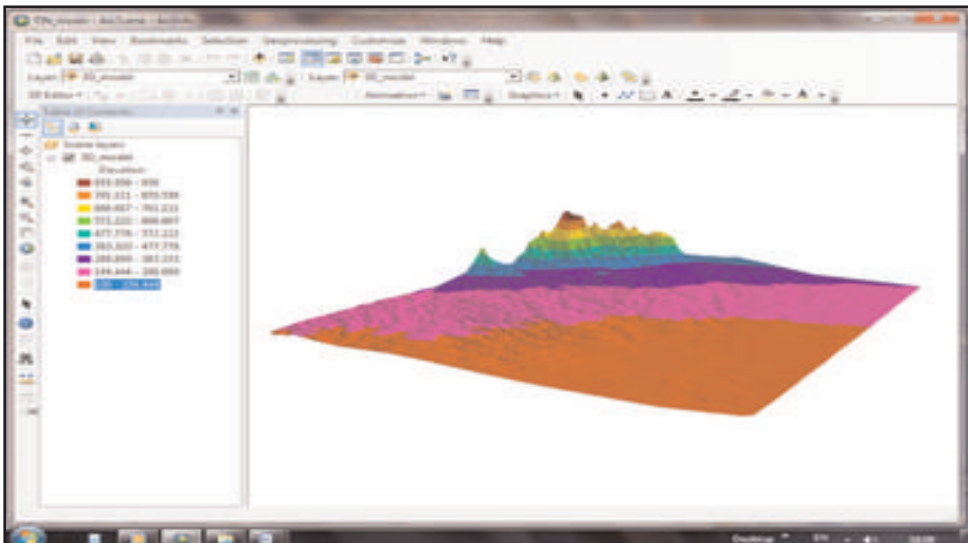

– zərərli tullantıların idarə olunması sistemləri.

Bu siyahını daha da artırmaq olar. Coğrafi informasiya sistemlərində toplanan məlumatların təhlili nəticəsində yeni məlumatlar yaranır və həmin yeni məlumatlar da başqa məlumatların yaranmasına səbəb olmaqdadır. Buna görə CİS-in tətbiq sahələrini müəyyən bir siyahı ilə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir.

ŞƏKİL 3. ƏRAZİNİN YÜKSƏKLİK PROFİLİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ

ŞƏKİL 4. ƏRAZİNİN YÜKSƏKLİYƏ GÖRƏ TƏSNİFATLANDIRILMASI

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİNİN FAYDALARI

Coğrafi İnformasiya Sistemi kompyuter əsaslı bir sistemdir. CİS bizə yer və fəzada baş verən təbii və süni hadisələrin tədqiqatı ilə məşğul olmağa imkan verir. [3. 5] Bu sistemin tətbiqi nəticəsində baş verən daşqın və sel hadisələrinin, dəniz və okean sularının qabarma və ya çəkilməsi nəticəsində itirilən və ya qazanılan torpaq sahələrinin, habelə Şamaxının Muğanlı kəndi, Muğanlı-İsmayılı yolu, Ağsu aşırımı və Abşeron yarımadası kimi sürüşmə sahələrinin geodezik hesablanması və modelləşdirilməsini, landşaft, paleocoğrafi, geomorfoloji, əhali, sənaye, ekoloji və s. xəritələrinin hazırlanmasını CİS proqramları vasitəsilə həyata keçirə bilərik.

İnteraktiv xəritə məhsullarının hər gün milyonlarla istifadəçi tərəfindən istifadə olunduğu təxmin edilir. Bu, CİS-in istifadəçi sayının milyonlarla olduğu mənasına gəlir. İnteraktiv xəritələrin yaranması xəritəçiliyin yeni bir istiqamətidir və bu sahədə ölkəmizdə nəqliyyatın intellektual idarəedilməsi sistemi kimi böyük layihə həyata keçirilmişdir.

Zəlzələ, sürüşmə, daşqın, meşə yanğını kimi təbii, neft, nüvə sızıntıları kimi texnoloji fəlakətlərin müşahidə olunmasında və fəlakətdən sonrakı bərpaetmə işlərində məsafədən zondlama və real zamanlı (Real time) CİS-in faydaları danılmazdır. Təbii fəlakətlərin qarşısının alınması, məlumatın mövcud olması və həmin məlumatdan istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. CİS təbii fəlakətlərin idarə olunması əməliyyatlarının məlumat və informasiya infrastrukturunu əmələ gətirir. CİS-in bu işlərdə istifadəsi son illərdə artmaqda davam etməkdədir. [4. 41-42]

Müasir zamanımızda informasiyanın əldə olunması, emalı və istifadəçiyə çatdırılması üçün müxtəlif vasitə, üsul və metodlar mövcuddur. Bunlardan hansılarının seçilməsi qoyulan məqsəd və ona çatmaq üçün həll olunacaq məsələlərin növü və mürəkkəbliyindən asılıdır. Metod və vasitələrin çox olmasına baxmayaraq onlar arasında CİS-in özünü təsdiq etməsi və liderlik mövqeyini saxlaması artıq inkar olunmaz bir faktdır. [2, 4]

Coğrafi informasiya sistemində xəritələrin tərtib olunmasının xüsusi üstünlükləri vardır. Belə ki, "klassik-ənənəvi" üsullarla tərtib olunmuş xəritələr ümumi təzahür və mənzərə üçün yararlı idi və bununla da onların funksiyası qurtarırdı. CİS mühitində yaradılmış xəritələr isə ümumi təzahür yaratmaqla yanaşı, bir məlumat bazası rolunu oynayır və xəritələrin operativ şəkildə yenilənmək imkanları var, onlar çoxtəbəqəlidir və bu təbəqələrdəki hər mərhələ yeni informasiya və məlumatlar imkanındır. Bununla da CİS təbii və sosial-iqtisadi proses və hadisələr modelinin yaradılmasında, bu proseslərə təsir edən amillərin əlaqələndirilməsi və onların proqnozlaşdırılmasında birbaşa baza rolunu oynayır.

CİS yer səthinə aid məlumatların toplanılması, inteqrasiyası və təhlili üçün

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

xüsusi proqramlarla təchiz olunmuş kompyuter sistemi kimi təriflənir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən tərif dəqiq deyil və onun daim təzələnmə ehtimalı vardır. Üstəlik bir fakt da var ki, CİS özü yeni sahədir və onun daimi təkmilləşəcəyi labüddür. [2. 5]

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə CİS-in inkişafı və onun daha geniş şəkildə tətbiqi üçün hansı işlər həyata keçirilməlidir. Fikrimcə, CİS-in tədrisi orta təhsil müəssisələrindən başlanmalıdır (hazırda universitetlərimizdə CİS müəyyən səviyyədə tədris edilir). Orta və ali təhsil müəssisələrində (mülki və hərbi) CİS laboratoriyaları yaradılmalı, bilikli və təcrübəli mütəxəssislər bu işlərə cəlb edilməlidir. CİS üzrə elmi seminar və konfransların təşkilinə geniş yer verilməli, bu işlərə yerli mütəxəssislərlə bərabər xarici mütəxəssislər də cəlb edilməli, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi üçün kadrların xarici ölkələrdə təşkil olunan CİS kurslarında iştirakı təmin edilməli, CİS-in elmi-tədqiqat işlərində və layihələrdə tətbiqinə geniş yer verilməlidir.

Müasir müharibələrin əsas məlumat qaynağının rəqəmli xəritə və rəqəmli coğrafi məhsulların təşkil etdiyini nəzərə alsaq, CİS-in hərbi təhsil müəssisələrində tədrisinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu bir daha qarşımıza çıxır.

Proqram və təchizat komponentlərinin düzgün seçilməməsi, toplanan coğrafi məlumatın köhnə olması, eyni coğrafi məlumatın müxtəlif formatlarda toplanılması, təşkilat içərisində müxtəlif CİS proqramlarından istifadə edilməsi və s. CİS-in faydalarını azaldan səbəblərdəndir.

CİS-in köməyilə tərtib edilən hər hansı bir məlumat bazasında, informasiya bankında və ya kartoqrafik məhsullarda qısa zaman çərçivəsində müvafiq informasiyaların yenilənməsi mümkündür. CİS son dövrün yeni tipli məlumat sistemi olub, coğrafi məlumat və metodların qanunauyğunluqlarını, coğrafi məkan ilə məlumatların paralel olaraq üst-üstə düşməsini və bilavasitə bir-birinə inteqrasiyasını nəzərə alaraq yaradılmışdır. Hal-hazırda CİS texnologiyası dünyada analoqu olmayan sistemdir. [7.128-129]

ƏDƏBİYYAT

1. Taştan H., Maraş H. Coğrafi Bilgi Texnologijeleri Ders Notları. Ankara, 2006
2. Mehdiyev A.Ş., İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri. Bakı, 2011
3. Rolf A. De and others, Principles of Geographic Information Systems, Second edition, The Netherlands, 2001
4. Akkoç Y.S. Türkiye'de Afet ve Acil Durum Yönetiminde Coğrafi Bilgi

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Sistemlerinin Kullanılması. “İdareçinin sesi” dergisi, Ankara, 2011

5. Nəşibov Y.Ə. Coğrafi məlumat növləri, rəqəmsal topoqrafik xəritənin hazırlanmasının ümumi iş mərhələləri. “Hərbi Bilik” jurnalı, 3-cü nəşr, Bakı, 2013

6. Əmənov R.R., Nəşibov Y.Ə. Coğrafi İnformasiya Sistemlərindən istifadə edərək Xəzər dənizinin 3D modelinin qurulması. Geodeziya və kartoqrafiya kafedrasının yaranmasının 40 illik yubileyinə həsr edilmiş “XXI əsr Geodeziya və Kartoqrafiya elmində innovasiyalar” mövzusunda IV elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2012

7. Understanding GIS, self-study workbook, The Arc/Info method, ESRI, 1997

8. http://en.wikipedia.org/wiki/Roger_Tomlinson

9. <http://www.esri.com>

SUMMARY

GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS, ITS HISTORICAL DEVELOPMENT, COMPONENTS, APPLICATIONS AND BENEFITS

Y.NASIBOV

One of the main goals of organizations is accomplishing the duties and services with accurate, fast, efficiently and economically. Apply a developed technology is a way to reach this main goal. We can say that create a Geographical Information Systems to collect importance spatial information to help organizations fulfill their duties rapidly.

In this article Geographic Information Systems, its historical development, components, applications and benefits will be discussed.

РЕЗЮМЕ

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ, ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ, КОМПОНЕНТЫ, ПРИЛОЖЕНИЯ И ВЫГОДЫ

Я.НАСИБОВ

Одной из главных целей своих обязанностей и услуг организациям, осуществлять быстрое и экономически эффективным образом. Основным способом достижения этой цели является применение разработанной технологии. Дата создания географических информационных систем помогает организациям выполнять свои задачи быстро.

В этой статье, географические информационные системы, ее исторические развития, компоненты, приложения и преимущества будут обсуждаться.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

SNAYPERİN MASKALANMASI

Polkovnik-leytenant Kamal SÜLEYMANOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

Maskalanma snayperin döyüş fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Hərbi qulluqçu silahdan nə qədər bacarıqla istifadə etsə də, yaxşı öyrədilmiş atıcı olsa da, maskalanmanı mükəmməl surətdə bacarmadan hazırlıqlı snayper sayıla bilməz.

Snayperin döyüş fəaliyyətində maskalanma böyük əhəmiyyət daşıyır. Döyüş meydanında nəzərə çarpmadan fəaliyyət göstərmək üçün ardıcıl yerinə yetirilən və mahiranə maskalanma lazımdır. Bu, snayper sənətinin təbiətindən irəli gəlir. O, düşmənin bilavasitə yaxınlığında nəzərə çarpmadan aktiv fəaliyyət göstərir, düşmənin şəxsi heyətinə, texnika və silahlarına zərbə vurur.

Snayper nəinki passiv düşmən müşahidəsindən yayınmalı, hətta aktiv saxlandığı yeri gizlətməli, yanlış yer nişan verməklə düşməni çaşdırmaq məqsədi güdməlidir.

SNAYPERİN ATƏŞ MÖVQEYİNİN MASKALANMASINI

AŞKARETMƏ ƏLAMƏTLƏRİ

Düşmən kompleks kəşfiyyat vasitələrindən istifadə edərək qoşunların yerini və vəziyyətini onlara xas olan bürüzəverici əlamətlər üzrə aşkar edə bilər.

Şəxsi heyətin və obyektlərin əsas bürüzəverici əlamətləri aşağıdakılardır:

- forması və ölçüləri;
- səthinin rəngi və parlaqlığı;
- şəxsi heyət və qurğulardan yerə düşən kölgələr;
- silahların optik şüşələrindən əks olunan şüalar;
- əks olunan radiodalğalar, infraqırmızı və digər görünməyən şüalanmalar;
- hərəkətlər, maşın izləri, səs, alov, toz, qazılmış torpaq, təzə kəsilmiş bitkilər, tapdalanmış yerlər və lülə konusları.

Maskalanma aktiv, inandırıcı, fasiləsiz, müxtəlif və kompleks olmalıdır.

Maskalanmanın aktivliyi – öz qoşunlarımızın və obyektlərin vəziyyəti, yerləşməsi, fəaliyyətləri və komandanlığın niyyətləri haqqında düşməndə yanlış təsəvvür yaratmaqla əldə edilir.

Maskalanmanın fasiləsizliyi – qoşunların döyüş fəaliyyətlərinin bütün mərhələlərində, qurğuların inşası və onların istismarı zamanı daimi yerinə yetirilən tədbirlər deməkdir.

Maskalanmanın müxtəlifliyi – maskalanma tədbirlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi zamanı şablonların istifadəsindən imtina ilə, həmçinin yeni mas-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

kalanma üsulu və vasitələrindən istifadə etməklə əldə edilir.

Kompleks maskalanma – düşmənin bütün kəşfiyyat üsulları və vasitələrinə yaxud konkret şəraitdə həlledici məna kəsb edənlərə qarşı eyni vaxtda yerinə yetirilən müxtəlif maskalanma

tədbirləri ilə əldə edilir.

Maskalanmanın səmərəliliyi vaxtında keyfiyyətli və kompleks şəkildə təşkil olunmuş təşkilati, mühəndis-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə əldə olunur.

Təşkilati tədbirlər aşağıdakılardır:

- qoşunların ərazidə dağınıq yerləşməsi, müntəzəm olaraq mövqe və rayonların dəyişdirilməsi;
- qoşunların hərəkətlərini gizlətmək, mühəndis tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətlərindən və məhdudgörmə (gecə, duman, yağış, çovğun, alçaq buludluluq) şəraitindən istifadə;
- qoşunlar yerləşən rayonlarda bitkilərin doğranması və yeni hərəkət yolları çəkilməsinin, otların tapdalanmasının məhdudlaşdırılması;
- bütün şəxsi heyət tərəfindən maskalanma intizamına əməl olunması;
- maskalanmanın vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə sisteməlik nəzarət.

Mühəndis–texniki tədbirlər aşağıdakılardır:

- maskalanma yaradan rənglənmə;
- tabel gizləmə vasitələrinin və şəxsi heyət tərəfindən hazırlanmış maskaların tətbiqi;
- mühəndis-təqlid vasitələrinin tətbiqi və saxta qurğuların qurulması;
- bitkilərdən istifadə və ərazinin “ləkələnməsi”;
- maskalanma təbəqəsi səthinin parlaqlığı və rəngi, mövqe cizgilərini göstərən həddin ətraf ərazidən fərqi.

Döyüş meydanında snayperin aşkarlanmasına səbəb olan əlamətlər maskalanmanın üstünü açan əlamətlər adlanır. Onlara rəng, paltarın forması, hərəkət, səslər aiddir. Maskalanmanı aşkara çıxaran hərəkətlər snayperin fəaliyyətində olduğu təbii şəraitin xüsusiyyətlərindən (ətraf mühitin xarakteri, hava şəraiti, günün vaxtı, işıqlanma və s.), həmçinin ümumi döyüş vəziyyətindən asılı olaraq güclənə və ya zəifləyə bilər.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Ətrafda olan əşyaların müxtəlif rəngləri var ki, bu da onların görünməsinə xeyli təsir edir: eyni tonlu rənglər bir-biri ilə qarışır, müxtəlif rənglər isə kəskin surətdə fərqlənir. Əşyanın zahiri xüsusiyyətindən də çox şey asılıdır. Xarici səthin tutqun (nahamar) və ya parlaq (hamar) xarakterindən asılı olaraq eyni rəng başqa-başqa çalarlar əks etdirir. Hamar, parlaq səthlər maskalanmanın üstünü açma ilə işıltı verir. Snayperin geyindiği paltar ətraf mühitin rənginə uyğun olmalı və ətrafda olan rənglərlə qarışmalıdır.

Maskalanmış kostyumun maska yaradan ləkələri, həmçinin bütün süni sığınacaqlar ümumi xüsusiyyətlərinə görə snayperin gizləndiyi yerin əşyaları ilə tam uyuşmalı, heç bir halda seçilməməlidir. Hərəkət maskalanmanın üstünü açan əlamətdir. Nə qədər ki, gizlənmiş snayper hərəkətsizdir, onu aşkarlamaq çox çətin, demək olar ki, mümkün deyil. Ancaq hərəkətə başladığı andan onu aşkarlamaq xeyli asanlaşır. Bir ehtiyatsız hərəkət (xüsusən də düşmən yaxınlığında) snayperin yerini düşməyə nişan verə bilər. Səslər də maskalanmanın üstünü açan əlamətlərə aiddir: atəş, hərəkət zamanı yaranan səslər, danışmaq, çaxmağın şaqqıltısı, silah və ləvazimatların metal hissələrindən çıxan səslər və s.

Maskalanmanın üstünü açan əlamətlərin gücləndirilməsi və ya zəiflədilməsi ilə yanaşı yerli ərazinin xarakteri, ilin fəslə, hava şəraiti və işıqlanma halları maskalanmaya xeyli təsir edir. Düz və açıq meydançada gizlənmək çox çətin dir. Yerdə çüzi nahamarlıq və bitki örtüyü (ot, qamış, kolluq və s.) olanda gizlənmək daha asan olur. Qar, qum və ya bataqlıq ərazilərdə snayper hərəkət edəndə onun izləri qalır. Bu düşmən tərəfindən onun aşkarlanmasına səbəb olur. Buludlu və tutqun havada gizlənmək asandır. Çünki ətraf ərazi belə hallarda eyni və solğun görüntü alır. Günəşli havada isə hər şey açıq-aydın görünür. Günəşli havada snayperi bürüzə verən kölgə, həmçinin optik cihaz şüşələrinin, silah və ləvazimatın metal hissələrinin parıltısı maskalanmanın üstünü açan əlamət sayılır.

Snayperin döyüş zamanı maskalanma işində əsas tapşırığı maskaları aşkarlayan əlamətləri aradan qaldırmaq və bununla yanaşı özünü bürüzə vermədən düşməyə qarşı mübarizə aparmaq imkanı yaratmaqdır.

HƏDƏFLƏRİN AŞKAR EDİLMƏSİ VƏ TANINMASI

Şəxsi həyatın əsas bürüzəverici əlamətləri aşağıdakılardır:

- insanın xarakterik silueti;
- geyimin tikilişi və rəngi, polad dəbilqənin girdəliyi;
- silahın və yaraqların varlığı;
- istilik şüalanması, radiodalğaların əks olunması;
- spesifik fəaliyyət (hərəkət və ərazidə fortifikasiya hazırlığı izləri, atəş apararkən səs və işıqlanma, səs-küy, ocaq tüstüsü, fənər işığı, kibrit və siqaret

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

alovu).

Şəxsi heyət aşkar edilir:

- adi gözlə -1,5-2 km məsafədən;
- durbin, stereoboru və digər optik cihazlarla -8-10 km məsafədən;
- istilik kəşfiyyatı vasitələri ilə – 0,5 km məsafədən.

Saatda 4-5 km sürətlə hərəkət edən şəxsi heyəti yerüstü radiolokasiya kəşfiyyat vasitələri 4 km məsafədən müəyyən edir.

Səs və işıq bürüzəverici əlamətləri ilə şəxsi heyət aşağıdakı məsafədən aşkar olunur:

- atıcı silahın atəşi – 2000 m- dək;
- piyada bölmələrin sırada hərəkəti – 700 m-dək;
- torpaq işləri (bel və külüng zərbələri) – 1000 m-dək;
- tək əsgərin addımları – 30 m-dək;
- budaqların ayaq altında xışıltısı – 70 m-dək;
- sürünərkən əmələ gələn səs – 15 m-dək;
- kürəklərin suya zərbələri – 500 m-dək;
- atıcı silahdan atəş açarkən alovun işığı – 2000 m-dək;
- tonqal işığı – 8000 m-dək;
- cib fənarının işığı – 1500 m-dək;
- siqaret işığı – 500 m-dək.

Şəxsi heyətin maskalanmasına – ərazinin gizlədici və görüntü xüsusiyyətlərindən, məhdudgörmə şəraitlərindən, tabel maskalanma dəstlərindən istifadə etməklə, həmçinin maskalanma qaydalarına riayət etməklə nail olunur.

Ərazinin gizlədici xüsusiyyətlərindən istifadə, şəxsi heyətin təbii maskalar altında yerləşməsi və fəaliyyəti deməkdir.

Şəxsi heyət təbii maskalar, yerləşdirildikdə (ağacların altında, sıx kolluqda, tikililərdə) düşmənin yerüstü və hava kəşfiyyatının optik, radiolokasiya və istilik vasitələrindən gizlənməsi təmin edilir.

Şəxsi heyət ağac və kol qruplarının arxasında, relyefin ayrılıqlarında, həmçinin yerli əşyaların arxasında (tikili, divar və s.) yerləşdikdə düşmənin yerüstü kəşfiyyatından gizlədilməsi təmin edilir. Bütün hallarda snayper aşağıda göstərilənlərə uyğun olaraq hərəkət etməlidir

Tam ayaq üstə və əyilərkən yerləş (qaçış), düşmən tərəfindən aşkar olunma təhlükəsi olmadıqda (meşədə, kolluqda, dərədə) edilə bilər. Qısa qaçışlar, düşmənin müşahidəsi altında olan ərazinin açıq sahəsinin tez keçilməsi üçün yerinə yetirilir. Sürünərək hərəkət, nəzərdə tutulmuş obyektə gizli yanaşmaq və düşmən tərəfindən müşahidə olunan ərazini keçmək üçün istifadə olunur. Meşədə hərəkət yolların kənarı ilə (yollara yaxın) yerinə yetirilir.

Talalar və meşə cığırıları qaçaraq (qısa qaçışlarla) keçilir. Meşə kənarına isə çox ehtiyatlı yaxınlaşmaq lazımdır. Qamışlıqda hündür otların və taxıl zəmi-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

sinin içərisində hərəkət zamanı özünü bürüzə verməmək üçün bitkiləri ehtiyatla aralamaq və buraxmaq lazımdır (bitkilər tapdalanmamalı və sındırılmamalıdır).

Yaşayış məntəqələrinə bağ və bostanlar tərəfdən girmək lazımdır. Evlərə pəncərəsi olmayan tərəfdən yaxınlaşmalı, küçələrdə isə kölgə düşən tərəflə (binalara, hasarlara qısılaraq) hərəkət etmək lazımdır.

Dincəlmək üçün təbii maskalarda yerləşmək lazımdır, onlar olmadıqda isə – yerli əşyaların yanında (kol, daş, çalalar və s.) kölgə düşən tərəfdə, qəfil hərəkətlər etmədən yerləşmək lazımdır. Maskalanma tədbirləri görərkən fənər və kibritdən istifadə etmək, siqaret çəkmək qadağandır. İşıq mənbəyi hər tərəfdən işıq keçirməyən material ilə örtülməlidir. Ocaqları ağacların sıx çətirləri altında, şaxlardan düzəldilmiş kolların içərisində və örtüklər altında qalamaq lazımdır. Bununla onların düşmənin hava və yerüstü müşahidəsindən maskalanması təmin edilir.

Şəxsi heyətin düşmənin istilik kəşfiyyatından gizlədilməsi, üz və əllərin tabel maskalanma vasitələri və yerli materiallarla ekranlaşdırılması ilə yerinə yetirilir. Bu məqsəd üçün maskalayıcı paltarın dəstinə aid olan maska, başlıq və əlcəklərdən istifadə olunur. Baş geyiminə maskalanma örtüyünün tikələri bərkidilir, onlarda göz üçün deşik açılır.

Hərbi texnika və silahların əsas bürüzəverici əlamətləri aşağıdakılardır:

- xarakterik şəkli, ölçü və kölgələri;
- radiodalğaların əks olunması, istilik şüalanması;
- hərəkət və fəaliyyət izləri, toz, mühərrikdən xaric olan qazlar;
- işləyən mühərrik və atəş səsləri;
- siqnal atəşləri və fənərlərinin işığı, atəş zamanı işıqlar, lülə konusları;
- şüşələrin, yumru və cilalanmış səthlərinin parıltısı;
- marşda, cəmləşmə rayonunda, mövqələrdə və döyüş düzülüşündə, müəyyən olunmuş qarşılıqlı yerləşmələr.

ƏDƏBİYYAT

1. Руководство по инженерным средствам и приемам маскировки сухопутных войск. Часть 1. Москва, 1986
2. Подготовка снайпера. Москва, 1987

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ATƏŞ TAPŞIRIQLARINI YERİNƏ YETİRDİKDƏ 82 MM MİNAATAN TAQIMININ ATƏŞİNİN İDARƏ OLUNMASI

Polkovnik-leytenant Əkrəm GÖZƏLOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

Yüksək hərəkət qabiliyyətinə malik, maskalanma normalarına cavab verən atəş vasitələri döyüşün ümumqoşun bölmələrinin bilavasitə ön mövqeyində fəaliyyət göstərməyə qadirdir. Belə halda düşmənin canlı qüvvəsinə tələfat vermə imkanları artır. Bu keyfiyyət göstəricilərinin hamısına 82 mm 2B14-1 "Podnos" tipli minaatan cavab verir.

Minaatanın təyinatı:

- səngər və yüksəkliklərin əks yamaclarında, vadi və dərələrdə, şaquli divarların arxasında açıq və gizləndə yerləşən düşmənin canlı qüvvəsi və atəş vasitələrinin susdurulması və məhv edilməsi;
- düşmən müşahidə məntəqələrinin müşahidə imkanlarının tüstü vasitəsilə məhdudlaşdırılması, tüstü pərdələrinin yaradılmasının təşkili;
- düşmənin atəş vasitələri və müşahidə məntəqələrini görməsinin məhdudlaşdırılması, ərazinin işıqlandırılması.

Trayektorianın dikliyi atəş mövqeyini ərazinin dərin qırıqlarında və təbii daldalanacaqlarda yerləşdirməyə imkan verir. Bu da öz növbəsində minaatanlara düşmənin maili atəşlə zərərvurmasını istisna edir.

Minaatanın çəkisinin yüngül olması, hissələrə bölünərək və manqanın gücü ilə daşınması hər hansı bir ərazidə ümumqoşun bölmələrinin döyüş düzülüşlərində hərəkətə və fasiləsiz atəşlə himayə etməyə imkan yaradır. Minaatanın sadə quruluşunun və çəkisinin yüngüllüyü bəzi hallarda avtomobilin kuzasından belə atəş açmağa imkan verir.

MİNAATANIN ƏSAS TAKTİKİ-TEXNİKİ XASSƏLƏRİ

Qəlpəli fuqas minaları ilə atış uzaqlığı:

- maksimal.....4000 m
- minimal.....91m

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

İkiayaq lafetin yerini dəyişməklə lülənin tuşlama bucaqları, dərəcə şaquli tuşlama.....45 ⁰ -dən 85 ⁰ qədər üfüqi tuşlama.....360 ⁰
Səfər vəziyyətindən döyüş vəziyyətinə və əksinə gətirmə vaxtı, sani yə.....30 san. çox olmayaraq
Tuşlamayı düzəltmədən maksimal tezatma, dəqiqə/atəş.....4 mina qədər
Qəlpəli minanın çəkisi.....3.1 kq
Minaatanın döyüş vəziyyətində çəkisi.....41.88 kq
Minaatanın daşınan hissələrinin çəkisi: – lülənin.....16.2 kq – dayaq lövhəsinin.....17 kq – ikiayaq lafetin.....13.98 kq – dörd ədəd mina ilə çantanın çəkisi.....13 kq
– Palanla daşınan mina qutularının çəkisi.....24.917 kq

Minaatanın əsas hissələri:

1. Lülə.
2. Dayaq lövhəsi.
3. İkiayaq-lafet.
4. Qoruyucu.
5. MPM-44m nişangahı.
6. EAL dəsti.

Heyətin minaatanın palanlara bərkidilmiş hissələrini daşıma mütənasibliyi belədir: heyət komandiri – dörd ədəd mina olan çanta; tuşlayıcı – palana bərkidilmiş lülə; doldurucu – palana bərkidilmiş ikiayaq-lafet; mərmici – palana bərkidilmiş ikiayaq-lafet; gətirici – palana bərkidilmiş 6 (altı) mina yerləşdirilmiş qutu.

ATƏŞ MÖVQEYİNİN SEÇİLMƏSİ VƏ TUTULMASI.

MİNAATANIN ATIŞA HAZIRLANMASI.

ATƏŞ MÖVQEYİNƏ QOYULAN TƏLƏBLƏR VƏ ONUN TUTULMASI QAYDASI

Atəş mövqeyi örtülmə hündürlüyünə görə 3 yerə bölünür:

- örtülü atəş mövqeyi;
- yarımörtülü atəş mövqeyi;
- açıq atəş mövqeyi.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Örtülü atəş mövqeyinin qabağında elə örtülmə hündürlüyü olmalıdır ki, minaatan atəş açdıqda onun işıltısı düşmən tərəfindən müşahidə olunmasın. Bu halda minaatanın qabağında örtülmə hündürlüyü 3 metrədən az olmamalıdır.

Yarımörtülü atəş mövqeyinin örtülmə hündürlüyü belədir ki, minaatan atəş açdıqda onun işıltısını düşmən müşahidə edə bilər.

Açıq atəş mövqeyində minaatanı bilavasitə hədəfə tuşlamaq olur. Belə atəş mövqeyinin tutulması təcili atəş açmaq lazım gəldikdə, istisna hallarda həyata keçirilir. Atəş tapşırığı yerinə yetirildikdən sonra belə atəş mövqeyi tərk edilməlidir.

Atəş mövqeyi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- atışın minimal qalxma bucağında (45⁰-yə bərabər) aparılmasını, minaların əsas istiqamətdə və ondan sağa, sola 6-00 bucaq altında maneəsiz uçuşunu təmin etməlidir;

– müşahidə məntəqəsinə mümkün qədər yaxın yerləşdirilməlidir;

– onun yaxınlığındakı ərazidə qabarıq seçilən elementlər olmamalıdır. (Bu kimi elementlər düşmənin atəş mövqeyi üzərində sınaq atışı keçirməyə və oriyentirləşməni asanlaşdırmağa şərait yaradır);

– imkan daxilində bərk və daşsız torpaqda seçilməlidir;

– hava düşməninə etibarlı gizlədilməlidir;

– sursatları çatdırmaq üçün gizli və rahat yollar olmalıdır.

Atəş mövqeyini yüksəkliklərin əks yamaclarında, meşəliklərin (düşməndən) əks kənarlarında, bağ və ərazi qırışlarında, yarıdan və dərələrdə, damı olmayan dağılmış tikililərdə və meşələrin kiçik talalarında seçmək məqsədəuyğundur. Bunun üçün tank əleyhinə xəndək və dərələrdən, dərin səngərlərdən, aviasiya bombalarının və artilleriya mərmilərinin yaratdığı çalılardan istifadə etmək lazımdır.

ATƏŞ MÖVQEYİNİN TUTULMASI QAYDASI

Atəş mövqeyinin tutulması ərazinin təbii örtüyündən istifadə edərək gizli həyata keçirilir. Batareyanın baş zabiti hər minaatan üçün onun yerini, atışın əsas istiqamətini, əsas və ehtiyat tuşlama nöqtələrini, döyüş sursatını boşaltma yerini, minaatan daşıyıcı və döyüş sursatı maşınlarının yerini və atəş mövqeyinə gəlmə qaydasını göstərir.

Atəş mövqeyində atışa hazırlıq zamanı görülən işlər:

– atəş mövqeyinin müşahidəsi, mühafizəsi və müdafiəsi təşkil olunur;

– minaatanlar döyüş vəziyyətinə gətirilir;

– minaatanlara əsas istiqamət verilir və paralel yelpik qurulur;

– atəş mövqeyinin topogeodezik bəndedilməsi keçirilir;

– material hissəyə baxış keçirilir və nişangah qurğuları yoxlanılır;

– sursatlara baxış keçirilir və çeşidlənir;

– atəş mövqeyinin mühəndis hazırlığı və maskalanması keçirilir və s.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MİNAATANIN ATƏŞ MÖVQEYİNDƏ QURULMASI

Minaatanı qurmadan əvvəl ərazidə əlverişli torpaq qatının seçilib-tapılması həyata keçirilməlidir. Belə ki, dayaq lövhəsi elə qurulmalıdır ki, onun bütün batıqları, dərinlikləri torpağın üzərinə yatmalıdır. Dayaq lövhəsini ayrı-ayrı nöqtə və hissələri ilə torpağın üzərində yerləşdirmək olmaz. Dayaq lövhəsini torpağın üzərində düzgün yerləşdirmək üçün onu seçilmiş torpaq qatının üzərinə üfüqi qoymaq, onun üstünə çıxmaq və onu torpağa batırmaq lazımdır.

Qumluq ərazidə dayaq lövhəsini yerləşdirdikdə əvvəlcə nəm qum qatına qədər üst qum qatı götürülür, sonra dayaq lövhəsinin altına çim, torpaq dolu kisələr, budaq və çınqıllar qoyulur.

İkiayaq-lafeti qurduqda dayanıqlığı təmin etmək üçün məhmızlar onun üstündəki nimçələrə qədər torpağa basdırılmalıdır. 45-49⁰ qalxma bucaqlarında ikiayaq dayağın kənarından qabağa doğru 900 mm, 54-85⁰ qalxma bucaqlarında isə ikiayaq dayağın kənarından qabağa doğru 344 mm məsafəyə qoyulur.

Minaatanı qurmadan əvvəl dayaq lövhəsinin mərkəzindən irəliyə doğru 628 mm və 1184 mm radiusunda iki yarım dairə qazılır. Minaatanlara atışın əsas istiqamətinin verilməsi və paralel yelpiyin qurulması örtülü atəş mövqeyində bussol vasitəsilə, ümumi qaydalarla həyata keçirilir.

Minaatanı qurarkən daha nələrə diqqət ayırmağın vacibliyi aşağıda göstərilmişdir:

1. Əgər seçilmiş atəş mövqeyi minaatanların bir-birini və bussolu görməsinə imkan vermirsə, bu halda batareyanın baş zabiti bussolun yerini dəyişməklə hər minaatanı ayrılıqda əsas istiqamət verir.

2. Əgər atəş mövqeyində bussol yoxdursa və müşahidə məntəqəsindən əsas minaatan görünürsə, əsas istiqamət müşahidə məntəqəsindən verilə bilər.

3. Minaatan dərin daldalanacaqda yerləşdiyi zaman:

- bussol minaatanın 20-30 m arxasında qoyulur;
- minaatanın nişangah qurğularının üstünə 1 nömrəli paya qoyulur;
- 1 nömrəli paya və bussolun tuşunda, çalanın kənarında 2 nömrəli paya qoyulur və bu payadan çalaya şaqul sallanır;
- 2 nömrəli paya minaatanı tuşlanır.

Əgər uzaq tuşlama nöqtəsini seçmək mümkün deyilsə, bu halda qara lövhənin üzərinə çəkilmiş nazik ağ ipdən istifadə edilir. Bu lövhəni daldalanacağın qabaq sol divarından asırlar. Bu zaman ağ lövhədən, qara sapdan da istifadə etmək olar.

Minaatanı atışa hazırladıqda heyət nəfərlərinin fəaliyyəti belədir:

– 1-ci və 3-cü nömrələr minaatanın qoyulacağı sahədə torpağı lövhə və iki ayağın məhmızları üçün hazırlayırlar, dayaq lövhəsini üfüqi vəziyyətdə yer -

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ləşdirib onun kasacığınə xəzinənin kürəciyini yerləşdirirlər;

– 1-ci nömrə lüləni atış istiqamətində döndərir və 3-cü nömrəyə ötürür;
– 2-ci nömrə ikiayaq-lafeti yerə dirəyir, qurşağın qapağını açır və ikiayağın fırlanğıç və amortizatorlarından tutaraq 3-cü nömrəyə lüləni qurşağın içində qurmağa kömək edir. Sonradan 2-ci nömrə üfūqiləşdirmə mexanizmini bir-ləşdirir;

– 1-ci nömrə ikiayağı torpaqda möhkəmləndirir, nişangahı yerinə taxır: bu-caqölçən 30-00, qalxma bucağı 10-00 və yan və uzununa tarazların maye qo-vucuqları mərkəzdə olmalıdır;

– 3-cü nömrə minalara baxış keçirib atışa hazırlayır;

– 4-cü nömrə ləvazimatları, minaları çanta və qutulardan çıxarır və minaata-nın arxasında yerləşdirərək atışa hazırlayır.

Minaatanla atış apardıqda heyət nəfərlərinin fəaliyyəti belədir:

– 1-ci nömrə komandada göstərilmiş bucaqları nişangahda qoyur və son qur-ğuların adını eşidə biləcək səslə deyir, minaatanı tuşlayır;

– 2-ci nömrə 1-ci nömrəyə tuşlamada kömək edir, 4-cü nömrədən minanı qə-bul edir, partlacıdan qalpağı çıxarır, minanı sabitləşdirici tərəfdən ağız hissə-sinə, təqribən aparıcı kəmərciyinə qədər daxil edib lüləyə buraxır;

– 3-cü nömrə komandada göstərilmiş atımı təkrar edir və onu tərtib edir;

– 4-cü nömrə minanı 2-ci nömrəyə gətirir və ona minanı hazırlamaqda kö-mək edib 3-cü nömrədən hazır minanı qəbul edir.

MİNAATANIN ATIŞA HAZIRLANMASI

Atışdan əvvəl minaatanə nəzarət baxışı keçirilməlidir. Baxış keçirilməzdən əvvəl aşağıdakıları yerinə yetirmək lazımdır:

– lülədən yağı təmizləmək;

– lülə kanalını Nefas-C 50/170 həlledici məhlulu ilə yumaq və quruyana qədər silmək;

– görünən hissələri çirkədən təmizləmək və silmək;

– tuşlama mexanizmlərinin tutacaqlarını fırlamaqla və fırlanğıç vasitəsilə amortizatorları sıxmaqla hərəkətli hissələrin rahat və sıçrayışsız işləməsini yoxlamaq. Amortizatorların hərəkəti qaneedici olmalı, qaldırma və döndərmə mexanizmlərinin detalları, üfūqiləşdirmə mexanizmi rahat işləməli, sıçrayış və tutulmalar olmamalıdır. Xəzinə lüləyə sıx bağlanmalıdır;

– lülənin, lövhənin və ikiayaq-lafetin, MPM-44m nişangahının vəziyyəti yoxlanılmalıdır. Yoxlama görünən hissə və mexanizmlərə baxışlar həyata ke-çirilir. Pas, çət və digər görünən qüsurlar olmamalıdır;

– MPM-44m nişangahının vəziyyətinə nəzər yetirilməlidir;

– EAL-ın dəstliyi və vəziyyəti yoxlanılmalıdır;

– qoruyucunun dilciyinin vəziyyətinə baxış keçirilməlidir. Dilcik doldurma-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

dan əvvəl açıq, lülədə mina olduqda bağlı vəziyyətdə olur;

- aparıcının vəziyyəti yoxlanılmalıdır. Aparıcının üzərindəki ox işarəsi C vəziyyətinə qoyulmalıdır;
- formulayın düzgün aparılması diqqətə alınmalıdır.

MPM-44m NİŞANGAHININ YOXLANILMASI

MPM-44m nişangahının qaydaya salınması sıfır xəttinin yoxlanılması ilə başlayır və aşağıdakıları vacib edir:

- minaatanı 100 m-dən yaxın olmayan tuşlama nöqtəsi istiqamətində düz yerdə döyüş vəziyyətinə gətirmək;
- bucaqölçəni 30-00, nişangahın qalxma bucağını 10-00 qoymaq.

Maye tarazı vasitəsilə minaatan eninə üfüqləşdirilir, qaldırma mexanizmi və minaatan kvadrantı ilə lüləyə 45° (7-50) qalxma bucağı verilir. Lüləni elə quraşdırmaq lazımdır ki, üstündəki ağ xətt tuşladığımız nöqtəyə baxsın. Bunun üçün minaatanın arxasında 20 m-dən yaxın olmayaraq bussol qoyulur. Bussolun yerini dəyişməklə və lülənin döndərmə mexanizminin köməyi ilə bussolun şaquli xəttini, lülənin ağ xətti və tuşlama nöqtəsini üst-üstə gətirmək lazımdır. Minaatanı 3-5 m arxada qoyulmuş şaqulun köməyi ilə quraşdırmaq olar. Bu vaxt tuşlama nöqtəsi, ağ xətt və şaqulun ipi bir xətt üzrə olmalıdır.

MİNAATANIN ÜFÜQİLƏŞMƏSİNİ MPM-44M NİŞANGAHININ YAN ÜFÜQİLƏŞDİRİCİ MEXANİZMİNİN KÖMƏYİ İLƏ YOXLAMAQ

Minaatanı tərpətməmək şərti ilə bucaqölçənin barabanı vasitəsi ilə vizirin şaquli xətti tuşlama nöqtəsinin üzərinə gətirilir. Bu vaxt bucaqölçənin göstəriciləri kobud şkalada 0-00 olmalıdır.

Uzaq nöqtə olmayan şəraitdə əməliyyatı 10 m-dən yaxın olmayan məsafəyə qoyulmuş xüsusi lövhə vasitəsi ilə edirlər. Bu vaxt lülənin ağ xətti lövhənin sağ xətti ilə uyğunlaşdırılır (bussolun və ya şaqul ipinin köməyi ilə).

Vizirin şaquli xətti lövhədəki sol xətt ilə uyğunlaşdırılır. Xətlərin uzunluğu 20-25 sm, qalınlığı isə 3-5 mm olmalıdır. Xətlər arasındakı məsafə 140 mm olmalıdır.

Qalxma bucağının uyğunsuzluğunun yoxlanılması. Eninə üfüqləşdirmə mexanizmi ilə minaatanın üfüqiliyi, qalxma bucağı mexanizmi və kvadrantın köməyi ilə 45° (7-50) bucaq verilir və maye tarazları ortaya gətirilir. Bu zaman nişangah 10-00 olmalıdır. Əgər uyğun deyilsə, kobud şkalada 10-00, dəqiq şkalada isə “0” qoyulur.

Hər dəfə sıfır xətti yoxlanılarkən keçici dirsək də yoxlanılır. Uyğunsuzluq 0-05-dən çox olmamalıdır. 0-05-ə qədər olan xəta paralel yelpik qurulan zaman nəzərə alınmır. Xəta çox olarsa təmirə vermək lazımdır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

HƏDƏFGÖSTƏRMƏ. ATIŞIN İDARƏ EDİLMƏSİ. ÜMUMQOŞUN KOMANDİRLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ŞƏKİLDƏ TƏK VƏ QRUP HƏDƏFLƏRƏ TƏLƏFATVERMƏ ÜSULLARI

Ümumqoşun komandirləri ilə qarşılıqlı əlaqənin təşkili atışın idarə edilməsində ən çətin suallardan biridir. Artilleriya və ümumqoşun bölmələrinin komandirləri bir-birini yaxşı başa düşməli və etibarlı rabitə əlaqələri olmalıdır. Bunun üçün batareya (taqım) komandiri ümumqoşun komandirinin yanına gəlir və aşağıdakı tapşırıqları dəqiqləşdirir:

- ümumi oriyentirləri;
- yerli əşyaların şərti adlarını;
- idarəetmə və xəbərvermə siqnallarını;
- hədəfgöstərmə üsullarını;
- ərazidə öz qoşunlarımızın və düşmənin ön xətlərinin yerləşməsinə;
- ümumqoşun komandirləri ilə əlaqə qaydalarını;
- özünün müşahidə məntəqəsinin yerini;
- lazım olarsa ön cəbhə bölmələrinə rabitə vasitələri ilə artilleriya müşahidəçisi göndərmək imkanlarını.

Yuxarıda nəzərə çarpdırılan hədəfgöstərmə cihazın hədəfə tuşlanması ilə, yəni oriyentirlərə, xəritəyə, izburaxan güllə və fişənglərin işıqlandırdığı traektoriyaya əsasən müəyyən edilir.

Ümumqoşun və artilleriya komandirlərinin bir-birilərini yaxşı başa düşməsi üçün onların komanda-müşahidə məntəqəsi mümkün qədər yaxın və ya bir yerdə (bir maşında) olmalıdır.

Minaatanı hədəfə tuşlama üsulları bunlardır:

- əsas minaatanı əsas istiqamət vermək və paralel yelpik qurmaq (ümumi qaydalarla);
- AM ilə MM arasındakı məsafə atış uzaqlığının 2%-in yuxarı deyilsə, aşağıdakı ardıcılıqla hazırlıq aparmaq mümkündür:

Variant 1. Minaatan əsas istiqamətə yönəldilir. MM-də bussol direksiya bucaqlarına görə oriyentləşdirilir. Bussol ilə MM-də dönmə bucağı təyin edilir (əsas istiqamətdən bu bucağa qədər) və AM-ə ötürülür. (Uzaqlıq əmsalını 1-ə bərabər qəbul edirlər.) Dönmə bucağını bu formulda təyin edirlər:

$$\Delta d = \alpha_{\text{hədəf}} - \alpha_{\text{əsas istiqamət}}$$

Variant 2. Bussolu hədəfə çevirməklə (oriyentirlənməmiş də olar) qırmızı şkalalarda 0-00 qoyulur. Sonra bussol minaatanın nişangahına çevrilir. Bussolun qırmızı şkalasından bucağı çıxarılıb tuşlayıcıya komanda verilir. Tuşlayıcı verilmiş bucağı nişangahda qoyub minaatanı bussola tuşlayır. Bundan

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

sonra tuşlama nöqtəsinə qeyd götürüb, alınmış bucaq hədəf bucağı kimi qeyd edilir.

Variant 3. Müşahidə məntəqəsindən və əsas minaatanı görünən tuşlama nöqtəsi (TN) seçilir.

Bussol (oriyentirlənmiş və ya oriyentirlənməmiş) hədəfə tuşlanır və qırmızı şkalada 30-00 qoyulur. Sonra bussol TN-ə tuşlanır və qırmızı şkaladan bucaq çıxarılır. Alınmış bucaq komanda ilə tuşlayıcıya çatdırılır. Tuşlayıcı verilmiş bucağı nişangahda qoyub minaatanı tuşlama nöqtəsinə tuşlayır. Bu bucaq hədəf bucağı olur.

Müşahidə məntəqəsində bussol yoxdursa, bucaqölçən cihazlardan (durbin və s.) hansı varsa, ondan istifadə edərək TN seçilir. Sonra MM-dən TN və hədəf arasındakı bucaq təyin edilir. Bunun üçün alınmış bucağı 30-00 dəyişdirmək lazımdır (TN solda olarsa, 30-00 əlavə edirik, TN sağda olarsa, 30-00-dən çıxılır). Alınan bucaq komanda ilə tuşlayıcıya verilir.

Tuşlayıcı alınmış bucağı nişangahda qoyub minaatanı tuşlama nöqtəsinə tuşlayır. Bu bucaq hədəf bucağı olur.

Müşahidə məntəqəsi ilə atəş mövqeyi arasındakı məsafə 2%-dən çoxdursa, kənarlıq düzəlişinin hesablanmasına ehtiyac yaranır. Kənarlıq düzəlişi hədəf bucağına əlavə edilir əgər AM hədəfdən (H) soldadırsa, MM (PAB) və KD AM-dən sağda olduqda isə çıxılır

$$b = 30-00-\alpha$$

KD aşağıdakı qaydada təyin edilir:

$$b = 30-00-\alpha$$

B

$$KD = \text{---} b$$

U atış

Burada **b** hədəf və **AM** arasındakı düzünə və əksinə istiqamətlənmiş bucaqdır və həmişə iti bucaq olmalıdır.

MM-də bussol olmadıqda, əsas minaatanı MM-dən görünür və ardıcılıq aşağıdakı kimi ola bilər:

- **B** bazasının ölçülərini təyin etmək;
- **MM**-dən hədəf və **AM** arasındakı bucağı təyin etmək (durbinlə, gözəyarı və s.);
- **U** atışını təyin etmək;
- **KD**-ni təyin etmək;
- bucaqölçəni təyin etmək. (**Buc.**)

Əgər **AM** müşahidə xəttindən soldadırsa, **Buc.** = $\alpha + KD$, əgər sağdadırsa **Buc.** = $60-00 - (\alpha + KD)$

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Alınmış bucağa görə minaatanı MM-ə tuşlayırlar. AM-dən təcili atəş açılması üçün əsas minaatanı aşağıdakılar nəzərə alınmaqla istiqamət verilir:

- bussola görə, təxmini KD-ni nəzərə almaqla və ya gözəyarı;
- hədəf istiqamətində qoyulmuş payaya görə (gözəyarı);
- nişangah qurğularının sıfırlama xəttini hədəf istiqamətində minaatan lüləsinə gözəyarı birləşdirməklə.

Yarımdüzünə tuşlama ilə atəş zamanı minaatanlar hədəfə 30-00 bucağı qoyulmaqla aparıla bilər. Bundan sonra TN-ə nəzərən qeyd götürmək və sonrakı atışları tuşlama nöqtəsindən istifadə etməklə aparmaq lazımdır. Belə ki, nişangahın kiçik qalxması dəqiq tuşlamayı çətinləşdirir, xüsusilə də hədəf pis görünəndə.

Qalan minaatanların hədəf istiqamətinə tuşlanması və cəmləndirilmiş yelpiyin qurulması əsas minaatanı buraxılan minaların partlayışlarına görə aparıla bilər. Bu halda nişangah qurğularında 30-00 bucağı qoyulur, minaatan partlayış baş verən yerə tuşlanılır, sonra isə tuşlayıcı TN-ə nəzərən qeyd götürür.

Nişangah bütün hallarda hədəfə qədər olan məsafəyə görə çıxarılır.

Məsafə – AİC, xəritə, məsafəölçənlə və ya gözəyarı aşağıdakı formula görə təyin edilir:

$$U \text{ atış} = Uk + d$$

d – MM və AM (B) arasındakı məsafənin **K** əmsalına hasilidir.

$$d = B \cdot K$$

B – xəritə vasitəsilə, gözəyarı, məsafəölçənlə və s. vasitələrlə ölçülür.

K – hədəf və AM arasındakı bucaqdan asılıdır.

- α (α) 15-00 (45-00) olanda $K = 0$
- α (α) 20-00 – 25-00 olanda $K = 0,5$ (5-00-10-00; 35-00-40-00; 50-00-55-00)
- α (α) 30-00 (0-00) olanda $K = 1.0$

YARIMÖRTÜLÜ AM-dən TƏK VƏ QRUP HƏDƏFLƏRİN MƏHVİ ÜÇÜN ATƏŞİN APARILMASI

Daima yadda saxlamaq lazımdır ki, pis təmizlənmiş aparıcı kəmərciklər tam oturdulmamış əsas barıqla atəş zamanı boşagetmə hallarına, bu da öz növbəsində döyüş tapşırığının yerinə yetirilməməsinə gətirib çıxara bilər.

Atəşin aparılması, hədəfə sınaq atışı və məhvetmə atışı ümumi qaydalarla aparılır. Bununla yanaşı döyüş tapşırıqlarını daha tez yerinə yetirmək məqsədilə minaatanı hədəfə tuşlamaq, sınaq atışı aparmaq üçün başqa üsullar da mövcuddur.

KD 1-00-dan böyük olmayanda tək hədəflərə, KD 2-00-dan çox olmayanda qrup hədəflərə sınaq atışının tez aparılması, taqım atəşində tinlərə görə və tək minaatanla, sıçrayışla atışın aparılması məqsədyönlü deyil.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Tin – iki qonşu minaatanların nişangahlarının fərqi sayılır. Bir tinə görə sınaq atışı taqımın cəmləşdirilmiş yelpiyi ilə aparılır. Sınaq atışını əsas minaatanla və tək-tək atışla başlayırlar. Düzəlişlər məsafə və istiqamətə görə düzəlişləri təmin edən partlayış olana qədər aparılır. Hər minaatan üçün nişangahın müxtəlif qurğularında taqım qatarı ilə sınaq atışı davam etdirilir (tinlərlə). Tinin ölçüsü birinci çəngəlin ölçüsünə bərabər götürülür, bu halda bucaq addımı nəzərə alınmır.

Sıçrayış bir minaatanın 2 qurğusunun məsafə fərqidir. Eyni minaatanın sıçrayışlarla sınaq atışı analogi olaraq PİM-lə eynidir. Bucaq addımının ölçüsü nəzərə alınmadan aparılır.

DÜŞMƏN ATƏŞİ ALTINDA AM-in DƏYİŞMƏ ARDICILLIĞI

Düşmən atəşi altında AM-in tərک edilməsi ən qısa zamanda aparılmalıdır. Heyətlər minaatanlarla hazır olanda minaatan komandirlərinin komandaları əsasında əvvəlcədən təyin edilmiş yerlərə geri çəkilir.

MİNAATANIN BOŞALDILMASI

Vintaçanın köməyiylə çeviriciyə basmaq gərəkdir. Bununla da çevirici açarın saxlayıcısı iynənin boşluğundan çıxacaq və onu 180° çevirərək “P” vəziyyətinə gətirəcək. Bu halda iynə aşağı enəcək və lülənin içərisinə düşmüş minanın pistonu ilə iynə arasında əlaqə kəsiləcək.

– ikiqat doldurulmadan qoruyucunu “AÇIQ” vəziyyətinə qoymaq;

– lülə borusunun xamıtında bərkidilməsini boşaltmaq, istiqaməti dəyişmədən lüləni elə çevirmək lazımdır ki, çaxmağın gövdəsinin oynağı dayaq döşəməsindən çıxsın;

– borunu dayaq döşəməsindən ayırmaq, ikiayaq-lafeti saxlamaqla çaxmağı ehtiyatla elə qaldırmaq lazımdır ki, lülənin ağız tərəfində kiçik enmə bucağı yaransın, bu anda atımçı (heyət nəfəri) ovucları ilə lülə kanalının ağzını tutmuş olsun ki, lülədən çıxan minanın yerə düşməsinin qarşısını alsın;

– mina lülədən çıxan zaman atımçı əllərini elə tutmalıdır ki, partladıcını əllərinin arasından buraxmasın. O, gövdənin qalın hissəsindən ehtiyatla tutmalı, onu lülədən çıxarmalı və daşıyıcıya verməlidir.

Təsadüfi atəşin baş verməməsi üçün minanı lülədən çıxarmayana qədər xəzinə hissəsini yerə qoymaq qəti qadağandır.

Boşaldılmadan sonra bunları etmək vacibdir:

– lülə kanalına baxmaq, əgər əlavə nəşə varsa onları xaric etmək;

– minaatanın tuşlanması düzəltmək və atəşi davam etmək;

– yaranmış nöqsanı aradan qaldırmaq üçün minaya baxış keçirmək.

DİQQƏT!

1. Minaatanı boşaldan zaman borunun qızmasına baxmaq lazımdır ki, əlləri yandırmasın.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

2. Boru ikiyayaqla birləşən zaman diqqət etmək lazımdır ki, xamıt çox sıxılmasın. Onpərli minalarla atış zamanı tənzimləyiciyə yerləşdirilmiş əlavə atımlarla minanı doldurmadan əvvəl atımları əl ilə minanın tənzimləyicisinə qədər sıxmaq lazımdır.

O – 833D ONPƏRLİ QƏLPƏLİ MİNANIN ATIŞ CƏDVƏLİ

2-ci atım.

U _{atışı}	Niş	ΔNiş	U _{atışı}	Niş	ΔNiş
800	416	011	1700	646	016
900	439	011	1800	677	017
1000	461	012	1900	711	018
1100	484	012	2000	749	021
1200	509	013	2100	792	026
1300	534	013	2200	846	032
1400	560	014	2300	920	065
1500	588	014	2355	1000	
1600	616	015	2500		

3-cü atım.

U _{atışı}	Niş	ΔNiş	U _{atışı}	Niş	ΔNiş
800	374	008	1700	533	010
900	391	008	1800	553	010
1000	407	008	1900	574	011
1100	424	008	2000	595	011
1200	441	009	2100	618	012
1300	458	009	2200	641	012
1400	476	009	2300	666	013
1500	494	009	2355	693	014
1600	513	010	2500	722	015
			2600	753	017
			2700	788	019
			2800	828	022
			2900	876	028
			3000	944	053
			3040	1000	

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ΔNiş – hər 50 metr üçün nişangah sıçrayışıdır.

Qalxma bucağı J təyin edilir.

J = 17-50 – Niş

MİNAATANLA İŞLƏMƏ ZAMANI TƏHLÜKƏSİZLİK TƏDBİRLƏRİ HAQQINDA GÖSTƏRİŞLƏR

Minaatanla hər hansı bir əməliyyat həyata keçirməyə onun material hissələrini, silahın istismar və təhlükəsizlik qaydalarının tələblərini bilən şəxslərə icazə verilir. Heyəti öyrədən zaman inertli minalardan istifadə etmək lazımdır.

Sursatları atışa hazırlayan zaman minanın gövdəsindən çirki və yaği diqqətlə təmizləmək lazımdır. Bu zaman tənzimləyicinin borusunda, od ötürülən deşiklərdə yağın və qarın olmamasına diqqət yetirmək lazımdır.

Tənzimləyicisinin qanadları qırıq, əzik və tənzimləyicisi tam bağlanmamış, gövdəsi çat olan minalar atışa buraxılmır.

Əgər tənzimləyicinin borusuna əsas atım qoyulubsa, onda bunun axıra qədər otuzdurulmasına fikir vermək lazımdır. Ehtiyac olarsa, əsas atımı axıra qədər yerinə otuzdurmaq, bu işi barmaqlarla gilizin kənarlarına ehtiyatla sıxmaqla görmək lazımdır. Mina partladıcısının hər hansı bir əşya ilə təmasının qarşısı alınmalıdır.

Əgər əsas atım tənzimləyicinin borusuna tam yerləşmirsə, onu dəyişmək, yerləşmə yuvasını metala qədər təmizləmək və ya minanı atışdan kənarlaşdırmaq lazımdır.

Təkmilləşdirilmiş əsas atım atışdan əvvəl mina üfüqi vəziyyətdə olarkən brezent və ya boş yeşiyin üzərində gilizin üzərinə əlin baş barmaqları ilə basaraq, digər barmaqlarla isə minaatanın pərlərindən tutaraq taxılır. Bu vəziyyətdə alışdırıcı pistonu təzyiq olmamalıdır.

Partladıcının qapağını doldurmadan əvvəl çıxartmaq lazımdır. Yüksək həssaslığını nəzərə alaraq minanın uçuş istiqamətində heç bir kənar əşya olmamalıdır (ağac budağı, maskalanma materialları və s.) Çünki təmas vəziyyətində bu, trayektoriyada qabaqcadan minanın partlamasına səbəb olar.

Minanı lülə kanalına buraxdıqdan sonra yaranan barıt qazlarından qorunmaq məqsədilə doldurucu elə əyilməlidir ki, onun baş hissəsi qoruyucudan aşağı olsun və ya iki-üç addım minaatanın kənarına çəkilsin.

Əgər minaatanı doldurduqdan sonra atəş açılmadısa, onda boşaltma işləri görülməlidir.

Minaatanın bütün mexanizmlərinin və sursatın EAL-ın saz vəziyyətdə olduğuna əmin olduqdan sonra minaatanı tuşlamaq və atəş aparmaq olar.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MİNAATANDAN İSTİFADƏ ZAMANI QADAĞANDIR:

- nəm və ya yaş atımlarla, bundan əlavə atımın və uzaqvuuran atımların dağılmış vəziyyətdə, mina tənzimləyicininun borusuna 3 əlavə atımından çox atımlarla;
- membranı və partladıcısı zədələnmiş minalarla;
- minaları qutularına qalpaqsız qoymaq və bu halda daşımaq;
- atəş mövqeyində siqarət çəkmək, xüsusilə də döyüş sursatlarının yerləşdiyi yerlərdə;
- nasaz olan ikiqat doldurucu mexanizmlə;
- zədələnmiş lülə və dayaq döşəməsi ilə atəş aparmaq.

HƏRBİ TERMİN VƏ ANLAYIŞLAR

Əsas döyüş xətti (ƏDX) – əsas döyüş sahəsində tapşırıq alan bölmələrin ən irəlidəki mövqelərindən keçən və əsas döyüş sahəsinin ön kənarını göstərən xətdir. ƏDX-nin keçdiyi yer, yuxarı komandirlər tərəfindən təyin edilir. Xəritə və sxemlərdə ara xətlər üzərində işarə edilən görüşmə nöqtələri birləşdirilərək göstərilir. Böyük komandiri ƏDX-ni görüşmə nöqtələri arasındakı məsafəni qırıq xətlərlə birləşdirərək göstərir. ƏDX-nin həqiqi yeri birinci eşelon taqımları ərazidə yayılıb mövqe aldıqdan sonra ortaya çıxır. ƏDX-də vacib olan xüsusiyyət cəbhəyə qarşı geniş görmə və atəş sahəsi təmin etməkdir. Əsasən bir dağın taktiki boyun xəttindən və ya yük sək ərazi hissələrindən keçir.

Döyüş mühafizə xətti (DMX) – düşmən hücumları haqqında qabaqcadan xəbər vermək, ƏDX-nin yeri haqqında düşməni aldatmaq, düşmənin müşahidə aparmasına mane olmaq və vaxtından əvvəl açılmağa məcbur etmək üçün ƏDX-nin 1.000-2.400 m irəlisində döyüş mühafizəsi bölmələrinin tərtibləndiyi bir xətdir. DMX də ƏDX kimi ara xətləri üzərinə çəkilən görüşmə nöqtələri ilə göstərilir.

Cavabdehlik bölgəsi – müdafiə üçün bölmənin cavabdehliyinə verilən bölgədir. Yan hüdudları böyük və daha böyük bölmələrdə ara xətləri ilə göstərilir. Taqım və manqa səviyyəsində cavabdehlik bölgəsi müdafiə sxemi şəklində göstərilir.

LPR-1 LAZER KƏŞFİYYAT CİHAZI

Polkovnik Zaur MƏMMƏDOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

Lazer kəşfiyyat cihazı aşağıdakıları həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulur:

- yerüstü hədəflərin, mərmilərin hava partlayışları koordinatlarının, hədəflərin polyar koordinatlarının təyini üçün, polyar koordinatları düzbucaqlı koordinatlara çevirmək üçün;
- oriyentirin məlum koordinatlarına görə cihazın durduğu nöqtənin koordinatlarının təyini üçün;
- cəhətlərə nisbətən oriyentirləri müəyyən etmək üçün;
- ayrıca hədəfləri və ərazini müşahidə etmək üçün.

Cihaz temperatur -40°C -dən $+50^{\circ}\text{C}$ -yə kimi olduqda işləməyə imkan verir.

ŞƏKİL 1. LPR-1 CİHAZI ÜÇAYAQDA

Cihaz 11-14 V gərginlikdə qurulmuş akkumulyator batareyasından qidalanır. Avtomobil və tırtılı maşınlardan 27 $\pm 2,7$ V, həmçinin ştat -dankənar akkumulyator batareyasının gərginliyindən 22 – 29 və 12 – 14,5 voltla qidalanmaya icazə verilir.

Cihazın komplektinə: məsafəölçən, bucaqölçən qurğu, üç ayaq, bundan başqa cihazın EAL-nın qablaşdırma qutusu daxildir.

SİLAH VƏ TEXNİKA

ŞƏKİL 2. LPR-1 CİHAZININ DAŞINMA DƏSTİ

1 – müşahidə monokulyarını bucaqölçən - bussola birləşdirmək üçün ara kronşteyni; 2-5 – ehtiyat batareyaları; 3 – müşahidə monokulyarı-uzaqlıqölçən əlavə qablaşdırma-da; 4 - bucaqölçən; 6 – alət və təmizləmə vasitələri üçün konteyner; 7 – çexollar; 8 – əlavə idarəetmə pultu; 9 – batareyanı doldurmaq üçün qurğu; 10 – qida mənbəyini qoşmaq üçün naqıl dəsti.

LPR-1 CİHAZININ TAKTİKİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- məsafəölçmə hüdudu, m.....145⁺⁵ ÷ 20.000-40
- məsafəyə görə ölçmənin ən böyük xətası.....10 m-dən az
- vizirin böyütməsi.....7x
- vizirin görmə sahəsi.....6,7⁰
- çıxış bəbəyinin diametri, mm.....6,4
- çıxış bəbəyinin uzunluğu, mm.....18
- şüalanın dalğanın uzunluğu, mkm.....1,06
- şüalanmanın sərfi.....2,
- şaquli tuşlama bucağının hüdudu.....5-00
- üfüqi tuşlama bucağının hüdudu.....30-00
- üfüqi bucaqların ölçülməsinin orta xətası .....0-02- dən az
- maqnit azimutunun ölçülməsinin orta xətası.....0-03-dən az
- düzbucaqlı koordinatların təyininin orta xətası.....50 m-dən az

SİLAH VƏ TEXNİKA

- qidalanma gərginliyi, V.....11-14
- bir batareyanın bir dəfə doldurulmayla iş resursu:
- ətraf mühitin temperaturu (20 5)⁰ C və (50 3)⁰ C -də.....600 ölçmə
- ətraf mühitin temperaturu - 40⁰ C-də.....200 ölçmə
- normal temperaturda ölçməyə hazırlıq vaxtı.....3 san.-dən az
- -40⁰ C və +50⁰ C temperaturda ölçməyə hazırlıq vaxtı.....5 san.-dən az
- səfər vəziyyətində qabarit ölçüləri, mm.....550x337x283 mm-dən az
- məsafəölçənin çəkisi.....2,5 kq-dan az
- döyüş vəziyyətində çəkisi.....5 kq-dan az
- səfər vəziyyətində çəkisi.....15 kq-dan az

LPR – 1 CİHAZININ İSTİFADƏSİ

Cihazdan istifadə zamanı qadağandır:

- cihazla qeyri-peşəkar davranış;
- cihazı günəşə tuşlamaq;
- güzgü kimi əksətmə qabiliyyətinə malik səthlərə qədər məsafələri ölçmək;
- cihazı ixtisaslaşdırılmış emalatxanalardan kənarında sökmək;
- akkumulyator batareyasını çıxarmaq;
- qoşulmuş cihazı öz qoşunlarımızın şəxsi heyətinə və döyüş texnikasına tuşlamaq;
- “Ölçmə 1” və “Ölçmə 2” düyməsi basılmış vəziyyətdə cihazın optikasına ön tərəfdən baxmaq;
- cihazı qida mənbəyinə qoşulmuş vəziyyətdə sökmək.

Döyüş çalışmalarına ara verərkən məsafəölçənin obyektivini qapaqla bağlamaq lazımdır.

Cihaz səfər vəziyyətindən döyüş vəziyyətinə aşağıdakı ardıcılıqla keçirilir:

- müşahidə üçün yer seçilir;
- əgər müşahidə və ölçmə üçayaqdan aparılacaqsa, ayaqları lazımi uzunluqda açıb, ayaqlardan birini müşahidə istiqaməti tərəfə olmaqla, seçilmiş nöqtənin üzərində qurmaq lazımdır. Üçayağın əsası təxminən üfüqi olmalıdır;
- əgər üçayağa ehtiyac yoxdursa və ya istifadə etmək mümkün deyilsə, üçayağ kasacağı açılır və o hər hansı bir ağac əşyaya bərkidilir (anker ağac əşyaya taxılır və axıra kimi burulur);
- bucaqölçən qurğunun şar şəkilli (kürəvi) dayağı kasacağıya qoyulur;
- bucaqölçən qurğu taraz vasitəsilə üfütə qədər ayarlanaraq bərkidilir;
- məsafəölçən bucaqölçən qurğunun istiqamətləndirici kronşteyninin ətrafında hərəkət etdirilir və T – şəkilli paz (məsafəölçənin kronşteyninin) axıra qədər salınır, bundan sonra bağlayıcı qurğunun dəstəyi döndürülməklə məsafəölçən etibarlı bərkidilir.

Cihaz döyüş vəziyyətindən səfər vəziyyətinə aşağıdakı ardıcılıqla keçirilir:

SİLAH VƏ TEXNİKA

- bucaqölçən qurğunun sıxıcı qurğusunun dəstəyi axıra qədər döndərilir, pazardan çıxarılır, məsafəölçən çıxarılır və qablaşdırılma qutusuna qoyulur;
  - bundan başqa qutuya qoyulur (ardıcılığı gözləməklə) – koordinat çeviricisi, salfetka, karandaş, pozan, ehtiyat akkumulyator batareyası (əgər onlar işdə istifadə olunubsa);
  - üçayağın kasacığının sıxacı açılır və bucaqölçən qurğu üçayaqdan çıxarılır sonra qutuda məsafəölçən, bucaqölçən qurğu, bundan başqa aralıq kronşteyni, EAL-ın tək dəsti qablaşdırılma qutusuna yığılır;
  - üçayaq yığılır, çirkədən təmizlənir və qutuya bərkidilir.
- Cihazı tətbiq etməyə hazırlamaq üçün aşağıdakılar yerinə yetirilir:
- okulyar təsvirin aydın görünməsinə qurulur;
  - cihaz oriyentir istiqamətinin direksiya bucağına görə əsas istiqamətdə aşağıdakı kimi oriyentirlənir:
    - məsafəölçən oriyentirə tuşlanır, üfüqi şkalanı döndərməklə əsas qeydin qiyməti üfüqi bucaqlar şkalasında noniusun sıfırı qarşısında yığılır (bu zaman məsafəölçən qeydi 30-00 direksiya bucağında əsas istiqamətdə oriyentirlənmiş olur);
    - sıxıcı dəstək döndərilməklə üfüqi şkala bərkidilir.

Əsas qeyd:

$$\Theta_{\text{qeyd}} = \alpha_{\text{ai}} - \alpha_{\text{or}} \quad 30 - 00 \quad \text{düsturu ilə hesablanır.}$$

Burada α_{ai} – əsas istiqamətin direksiya bucağı;

α_{or} – məlum oriyentir istiqamətinin direksiya bucağı;

Məsafəölçən oriyentir istiqamətinin direksiya bucağına görə aşağıdakı kimi oriyentirlənir:

- məsafəölçən istiqamətinin direksiya bucağı məlum olan oriyentirə tuşlanır;
- üfüqi şkalanı döndərməklə oriyentirin direksiya bucağının qiyməti qoyulur;
- sıxıcı dəstək döndərilməklə üfüqi şkala bərkidilir.

Cihazın bu qayda ilə oriyentirlənməsində qeydlər cihazın durduğu nöqtədən hədəf istiqamətinin direksiya bucağına uyğun olur.

Məsafəölçənin işlək (sazlığının) olub olmamasının yoxlanılması aşağıdakı qaydada aparılır:

- məsafəölçən hədəfə (oriyentirə) tuşlanır;
- keçirici dəstək “VKL” vəziyyətə qoyulur;
- “Ölçmə 1” düyməsi basılır;
- indikatorun yanmasından sonra düymə buraxılır və ölçülmüş məsafənin qeydi çıxarılır;
- ölçülmüş məsafə faktiki məsafə ilə tutuşdurulur (xəta 10 m-dən artıq olmamalıdır);

SİLAH VƏ TEXNİKA

– əgər məsafəsi məlum olan oriyentir yoxdursa bu zaman hər hansı bir oriyentirə görə üç ölçü aparılır, bu üç ölçü arasındakı fərq 10 m-dən çox olmalıdır.

Cihaz tətbiq olunur:

- ərazini müşahidə etmək üçün;
- hərəkət etməyən hədəflərə qədər olan məsafəni ölçmək üçün;
- hərəkət edən hədəflərə qədər olan məsafəni ölçmək üçün;
- hədəfgöstərmə mərmilərinə, artilleriya mərmilərinin yerüstü və hava partlayışlarına qədər olan məsafəni ölçmək üçün;
- maqnit azimutları və üfüqi bucaqlarının ölçülməsi üçün;
- şaquli və yer bucaqlarının ölçülməsi üçün;
- oriyentir və hədəflərin polyar koordinatlarının təyini üçün;
- oriyentir və hədəflərin polyar koordinatlarını düzbucaqlı koordinatlara çevirmək, oriyentirin məlum koordinatlarına görə hədəfin və MM-nin koordinatlarının təyini üçün.

Ərazini müşahidə etmək üçün cihazdan istifadə edərkən:

- məsafəölçəni iki əllə tutaraq onu şaquli və üfüqi ox ətrafında döndərməklə maraq kəsb eden obyektə döndərilər;
- məsafəölçəni yavaş-yavaş hədəfə tuşlamaq üçün üfüqi və şaquli tuşlama mexanizminin dəstəyini fırlayırlar;
- hava qaranlıqlaşdıqda torun işıqlandırıcısını qoşurlar.

Hərəkət etməyən hədəflərə qədər olan məsafə aşağıdakı ardıcılıqla ölçülür:

- keçirmə dəstəyi “Qoşulmuş” vəziyyətə qoyulur;
- məsafəölçən hədəfə elə tuşlanır ki, hədəf və ya onun görünən hissəsi bucaqölçən torunun mərkəzi yarığında olsun;
- “Ölçmə 1” düyməsi basılır, hazırlıq indikatoru yandıqdan sonra düymə buraxılır (dəqiq tuşlama pozulmadan);
- məsafənin ölçülmüş qiyməti çıxarılır.

Ölçülmüş qiymət məsafə indikatorunda 3–5 san. müddətində işıqlanır.

Hərəkət edən hədəflərə qədər məsafə aşağıdakı ardıcılıqla ölçülür:

- müşahidə viziri verilir, məsafəölçəni üfüqi və şaquli ox ətrafında döndərməklə hədəf müşayət olunur;
- “Ölçmə 1” düyməsi basılır;
- Hazırlıq indikatoru yandıqdan sonra məsafəölçən hədəfin hərəkəti istiqamətində bir qədər qabağa çıxarılmış nöqtəyə tuşlanır;
- “Ölçmə 1” düyməsi buraxılır;
- məsafənin ölçülmüş qiyməti çıxarılır.

Mərmə partlayışlarına qədər olan məsafə aşağıdakı kimi ölçülür:

- məsafəölçən mərmə partlayışlarının ehtimal olunan rayonuna tuşlanır;
- “Ölçmə 1” düyməsi basılır;

SİLAH VƏ TEXNİKA

- partlayış aşkar olunduqda məsafəölçən partlayış dumanının mərkəzinə tuşlanır və düymə buraxılır;
- məsafənin ölçülmüş qiyməti çıxarılır.

ƏDƏBİYYAT

1. ЛПП-1 техническое описание и инструкция. 1990
2. Гончаров А.Д., Громов А. В., Зиновев В.В. “Приборы артиллерийской разведки”. Учебное пособие, 2012
3. Байбородин Ю. В. Основы лазерной техники. Москва. 1988

HƏRBİ TERMİN VƏ ANLAYIŞLAR

Ara xətti – döyüşdə iki bölmə arasında cavabdehlik bölgələrinin hüddunu göstərən xətlərdir. Böyük və daha böyük bölmələr üçün istifadə edilir. Müdafiədə ƏDX-dən irəliyə doğru bölməyə verilən müşahidə və atəş cavabdehliyi hüdduna qədər uzadılır. Ərazidə görüşmə nöqtəsindən başlayaraq, öncə irəliyə, sonra geriye doğru nöqtələrlə göstərilir. Bölükdən aşağı bölmələrdə istifadə edilmir. Lazım olduqda, taqım və manqa səviyyəsində cavabdehlik bölgələrinin yan hüddularını göstərmək üçün ara xəttinin yerinə təmas nöqtələri istifadə edilir. Ara xətləri keçilməz bir divar kimi qəbul edilmir, koordinasiya edilməsinə ehtiyac vardır.

Görüşmə nöqtəsi – qonşu bölmə komandirlərinin döyüş planlarını, müdafiə düzülüşlərini və atəşlərini koordinasiya etmək üçün görüşəcəkləri nöqtələri göstərir. Bu məqsədlə, ƏDX və DMX-nin ara xətləri ilə kəsişmə nöqtələri istifadə edilir. Yuxarı komandanlıq tərəfindən müəyyən edilir. Görüşmə nöqtələri xəritə və ərazidə asanlıqla tanınmalı, hər bölmə cavabdehlik bölgəsindəki görüşmə nöqtəsini mühafizə altına almalıdır.

Bilavasitə mühafizə qüvvələri – bölmələrin bilavasitə mühafizələrini təmin etmək məqsədilə öz cavabdeh bölgələri daxilində və bu bölgələrə yaxın olan yaxınlaşma istiqamətlərinə çıxarılan növbətçi, patrul, müşahidə və dinləmə postlarından ibarət olan mühafizə qüvvələridir. ƏDX-dən 400 m irəli məsafəyə qədər çıxarıla bilər.

Təmas nöqtəsi – bir-birinə yaxınlaşma və ya iki qonşu bölmə arasında fiziki təmasın təmin ediləcəyi nöqtədir. Təmas nöqtəsi yuxarı komandanlıq tərəfindən təyin edilir və ayrı-ayrı xətlərə bağlı deyildir.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

TANKIN NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNƏ YÜKLƏNMƏ VƏ BOŞALDILMA QAYDASI

Mayor Aftandil İSRAYİLOV
SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİ YÜKLƏMƏ ZAMANI HƏYATA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏR

Yükləməyə başlamadan əvvəl rəhbər dəmiryol platformasının (platforma maketinin) və yükləmə meydançasının (apparellərin) sazlığını, maşın və platformanın yüklənməyə hazırlığını, dəmiryol platformasının başmaq və tirlərlə etibarlı bərkidilməsini yoxlamalıdır. O, əsas diqqəti dönmə və əyləc mexanizminin idarəetmə ötürücülərinin tənzimlənməsinə yönəlməlidir.

Maşınların nasaz yükləmə meydançalarından nasaz, kiçikqabaritli və kifayət qədər yükqaldırma qabiliyyəti olmayan platformalara yüklənməsi qadağandır.

Maşınların yüklənmə və boşaldılması təhlükəsiz məsafədə (ən azı 5 m uzaqlıqda) durmuş komandirin (təlimatçının) komandası ilə aşağı ötürmələrdə həyata keçirilməlidir. Maşında yalnız öyrədilən olmalıdır. Sürücü-mexanik lükünün qapağı (zirehli transportyorun baxma lükünün qapağı) açıq və bərkidilmiş vəziyyətdə olmalıdır.

Yükləmə (boşaltma) vaxtı platformada yalnız yükləməyə rəhbərlik edən komandir (təlimatçı) olmalıdır. Yükləmə ilə məşğul olmayan öyrəncilər yükləmə yerindən təhlükəsiz məsafədə (ən azı 10 m uzaqlıqda) dayanmalıdırlar.

Gecə vaxtı yükləmə meydançası (apparel) və dəmiryol platforması (platformanın maketi) elə işıqlandırılmalıdır ki, yükləmə meydançası və platformanın kənarları görünsün, işıq isə sürücü-mexanikə mane olmasın.

Dəmiryol platformasına (platforma maketinə) yüklənmiş tırtıllı maşın platformanın uzununa və eninə oxlarına görə simmetrik qoyulmalı və etibarlı bərkidilməlidir.

Dəmiryol platformasına qoyulmuş maşında əyləc tam dartılmalı, ötürücülər qutusunda arxaya ötürmə qoşulmalı, yanacaq çənləri bağlanmalı, əllə yanacaqvermə ötürücüsü sıfır vəziyyətində, qüllə və top səfər vəziyyətində bərkidilməli, akkumulyator batareyasının elektrik açarları keçirilməli və lük qapalı olmalıdır.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Maşın avtomobil yarımqoşqusuna yüklənən zaman aşağıdakılara riayət olunmalıdır:

- dartıcı və yarımqoşqu qaydasında meydançaya yerləşdirilməli, ön təkərlərinin (ön hissədə) altına qayıtma əksinə dayaqlar qoyulmalıdır;
- bölmə (maşın) komandiri yükləməyə yarımqoşqunun ön hissəsində duraraq rəhbərlik etməli, dartıcının bucurqatı ilə yükləmə aparıldıqda isə onun üçün rahat və təhlükəsiz olan yerdə durmalıdır;
- istiqaməti düzəltmədən sonra birinci ötürmədə, yarımqoşqunun platformasına dayanmadan qalxmaq lazımdır. Maşını yarımqoşqunun rəməsinin maili hissəsində dayandırmaq qadağandır;
- maşını yarımqoşqunun platformasına yerləşdirdikdən sonra o rəmənin ön və arxa hissəsindəki qarmaqlara məftillərlə bərkidilməlidir;
- hərəkət vaxtı maşının uzununa yerdəyişməsinin qarşısını almaq üçün onu yükləyəndən sonra ön hissəsində tırtılların altına taxta tir qoyulmalıdır.

Maşının təyyarəyə (helikopterə) yüklənməsi və ondan boşaldılması zamanı aşağıdakı tələblərə riayət etmək vacibdir:

- maşınları yükləməzdən əvvəl heyətlər (sürücü-mexaniklər) yükləmə-boşaltma işlərinin yerinə yetirilməsi zamanı vəzifələrini dərindən öyrənməli və bilməlidirlər;
- yükləmənin sonunda və maşınların yerləşdirilməsinin düzgünlüyünü yoxlayanlardan sonra onlar tros və torların köməyi ilə bağlanılmalıdır. Bağlanma elə olmalıdır ki, qalxma və enmə zamanı, həmçinin uçuş vaxtı maşının yerdəyişmə imkanı tam aradan qalxsın;
- helikopterlərdən boşaltma zamanı fırlanan quyruq vintinin altına maşın və insanların düşməsinin qarşısını alan tədbirlərə riayət edilməlidir.

Maşınları yükləyən zaman qadağandır:

- heyət üzvlərinin (desantın, sürücü-mexaniklərin) yük kabinəsinin yan divarları yanında olması, elektrik bucurqatı ilə yükləmə zamanı – yük lükünün arxasında durmaq;
- idarəetmə mexanizmləri nasaz olan maşını öz gedişi ilə yük kabinəsinə qoymaq;
- dayanmış uçan aparata 5 m-dən yaxın məsafədən keçmək, işləyən mühərrikli aparatların yanından və uçuşa qalxma tərəfdən keçmək.

Su nəqliyyatı ilə daşınan maşınların yüklənmə və boşaldılması aşağıdakı tələblərə riayət etməklə yerinə yetirilir:

- xilasedici-təxliyyə qrupunun hazırlığı yoxlanıldıqdan sonra yükləməyə başlamağa icazə verilir;
- körpülər maşınların rahat və təhlükəsiz yüklənməsi və boşaldılması üçün yararlı olmalıdır;
- gəmidə yükləmə-boşaltma qurğuları (körpücükler) və bərkidici avadanlıq

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

saz olmalıdır;

– maşınlar göyörtədə elə yerləşdirilməlidir ki, onlar gəminin qabaritlərindən kənara çıxmasın;

– maşınları öz gedişi ilə yalnız bölmə komandirinin siqnalı üzrə təkansız, aşağı ötürmədə və yükləmə körpüçüklərinin üstündə dönmədən yükləməli;

– hər bir maşın üzən vasitələrə yüklənəndən dərhal sonra dartıcı məftillərlə (taxta dayaqlarla) bərkidilməlidir;

– sutkanın qaranlıq vaxtında yükləmə işləri aparılan yerlər lazımınca işıqlandırılmalıdır;

– maşının texniki imkanlarını dərinliyi nəzərə almaqla nəqliyyat gəmilərindən maşınların suya boşaldılmasına icazə verilir.

MAŞININ DƏMİR YOLU PLATFORMASINA BAŞ APPARELDƏN VƏ YAN PLATFORMADAN YÜKLƏNMƏSİ VƏ ONDAN BOŞALDILMASI

Çalışmanın yerinə yetirilmə şərtləri (qaydaları):

– çalışma sürücü-mexanik tərəfindən yerinə yetirilir;

– maşın baş appareldən 10 m aralıda yerləşir. Sürücü-mexanik maşında səfər vəziyyətində, mühərrik işlək vəziyyətdə olmalıdır. Dəmir yolu platforması yüklənməyə hazırlanmalıdır. Maşının yüklənməsi və platformadan boşaldılması əvvəl baş appareldən, sonra isə yan platformadan yerinə yetirilir;

– maşın dəmiryolu platformasının mərkəzində yerləşdirilir, tormoza qoyulur, mühərrik söndürülmür, bərkidilmə yerinə yetirilmir. Tırtılların platformadan asılma fərqi qeyd edilir, bu fərq 40 mm-dən artıq olmamalıdır, ondan sonra maşının platformadan boşaldılması həyata keçirilir;

– komandir dəmiryolu platformasında maşından ən azı 5 m məsafədə durur və sürücü-mexanikə bayraqlarla və ya işarə etməklə yükləməyə və boşaltmağa rəhbərlik edir.

Qiymətləndirmə predmetləri:

1. Arxaya hərəkət tətbiq etmədən baş apparelə girmək. Apparel üzrə hərəkət yuvarlanmadan və mühərrik sönmədən olmalıdır.

2. Qəfildən dönmələrsiz və dirsəkli valın fırlanma tezliyini dəyişmədən, dəmir yolu platformasının avadanlıqlarını və yükləmə-boşaltma qurğusunu sındırmadan dəmir yolu platforması üzrə hərəkət.

3. Mühərriki söndürmədən platformada manevr etmək. Yol verilən tələblər həcmində maşını platformada yerləşdirmək.

4. Mühərrikin dirsəkli valının fırlanması tezliyini kəskin dəyişmədən, mühərriki söndürmədən, baş appareldən və yan platformadan düşmədən dəmir yolu platformasından enmə.

5. Yükləmə və boşaltma zamanı komandirin komandalarını dəqiq və vaxtında yerinə yetirmək.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

YAN APPARELDƏN YÜKLƏMƏ

TANKLARIN DƏMİRYOL PLATFORMALARINA YÜKLƏNMƏSİ

ÜMUMİ MÜDDƏLLƏR:

- 1.Yükləmə platformasına yaxınlaşanda 1-ci ötürməni qoşmaq, cəld dönəmlər etmədən maşın platformaya istiqamətləndirmək.
- 2.Platformaya maşın yükləyərək 1-ci ötürmə ilə aşağı sürətdə döndürmə qolunun döndürməni tənzimləyərək maşın platformaya saxlamaq.
- 3.Maşın platformada saxlanmaq lazımdır ki, maşın platformanın hər iki tərəfindən 10 sm çıxsin.

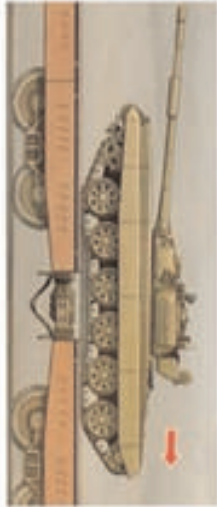
PLATFORMAYA YANDAN YÜKLƏMƏK

BAŞ APPARELDƏN YÜKLƏNMƏ

PLATFORMADAN PLATFORMAYA KEÇMƏK

TANKI PLATFORMAYA YERLƏŞDİRMƏK

TANKIN PLATFORMAYA BƏRKİDİLMƏSİ

Metal başmaq

Metal başmaqların
tanka
quraşdırılması
qaydası

YAN APPARELDƏN YÜKLƏMƏ

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Çalışmanın yerinə yetirilmə vaxtı – 9 dəq. Yerinə yetirilmə vaxtı maşının yan platformadan düşürülməsindən sonra komandirin məruzəsi üzrə müəyyən edilir. Üçdən az göstərici yerinə yetirilərsə və ya maşın dəmir yolu platformasından sürüşüb düşərsə normativ yerinə yetirilməmiş hesab edilir.

TIRTILLI TEXNİKANIN AĞIR YÜKDAŞIYAN (50 t) YARIMQOŞQUYA YÜKLƏNMƏSİ VƏ ONDAN ENDİRİLMƏSİ

Çalışmanın yerinə yetirilmə şərtləri (qaydaları):

- çalışma sürücü-mexanik tərəfindən yerinə yetirilir;
- yarımqoşqu yüklənməyə hazır olmalıdır. Maşın yarımqoşqudan 10 m aralıda saxlanılmalı, mühərrik isə işlək vəziyyətdə olmalıdır. Sürücü-mexanik komanda üzrə əvvəl maşının yarımqoşquya yüklənməsini, sonra isə ondan endirilməsini yerinə yetirir;
- komandir bayraqlarla və ya jestlərlə sürücü-mexanikə signal verməklə yüklənmə və boşaltmaya rəhbərlik edir.

Qiymətləndirmə predmetləri:

1. Arxaya hərəkəti tətbiq etmədən, mühərriki dayandırmadan və sürüşmədən maşının yarımqoşquya mindirilməsi.
2. Yarımqoşquda maşınla hərəkəti kəskin dönmələrsiz yerinə yetirmək.
3. Yarımqoşquda məhdudlaşdırıcıların üzərinə çıxmadan dayanmaq.
4. Tırtılların platformadan 100 mm-dən artıq kənara çıxmaması şərtilə maşının yarımqoşquda yerləşdirilməsi.
5. Dönmələrsiz və mühərrikin dirsəkli valının fırlanma tezliyini dəyişmədən yarımqoşqudan maşını endirmək.

Çalışmanın yerinə yetirilmə vaxtı – 4 dəq.

Üçdən az göstərici yerinə yetirilibsə və maşın yarımqoşqudan düşərsə, normativ yerinə yetirilməmiş hesab edilir.

HƏRBİ KOLLEKTİVİ İDARƏETMƏ PSIXOLOGİYASI

Polkovnik-leytenant Vüqar SULTANOV,
Mayor Vüqar MUSAYEV
SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

HƏRBİ KOLLEKTİV İDARƏETMƏ OBYEKTİ KİMİ

Müasir dövrdə ordumuzun uğurlu fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi rəhbərlik edən zabitin hərbi kollektiv idarəetmə bacarığıdır. Hərbi kollektiv – ümumi fəaliyyət, vahid məqsəd, mənəviyyət və hərbi birc, habelə, ordu yoldaşlığı ilə birləşən hərbi qulluqçuların sosial toplumdur. Lakin öz-özlüyündə struktur, bölmə hələ kollektiv demək deyildir. Hərbi qulluqçular arasında möhkəm, işgüzar, mənəvi, şəxsi əlaqələrin yaranması üçün komandirlərin, şəxsi heyətlə iş üzrə zabitlərin, çavuş heyətinin hərbi kollektivin yaranması, möhkəmlənməsi və idarəolunması üzrə məqsədyönlü iş aparması zəruridir.

Zaman dəyişdikcə komandir kimi fəaliyyət göstərən zabitlərə, onların psixoloji hazırlığına, idarəetmə bacarığına, təlim və tərbiyənin psixoloji qanunauyğunluqlarına dərindən yiyələnməsinə, hərbi kollektivin yüksək döyüş hazırlığını təmin etmə qabiliyyətinə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin düzgün qurulmasına tələblər artır. Zabit şəxsiyyəti, onun işgüzar xüsusiyyətləri, hərbi kimi onun insanları müqayisə etmək bacarığı, şəraiti və özünü idarəetmə vərdisləri, hadisələri qabaqcadan görmək qabiliyyəti ön plana keçmişdir.

Hərbi kollektivə rəhbərlik edən zabitin xüsusi qabiliyyəti olmalıdır. O, müxtəlif şəraitlərə tez uyğunlaşmalı, qarşılıqlı münasibətlərdə müəyyən normalara riayət etməyi, kollektivdə yüksək əhval-ruhiyyə yaratmağı bacarmalıdır. Müasir dövrdə komandir kimi fəaliyyət göstərən zabit hərbi-texniki peşəkarlıqla yanaşı idarəetmə vərdislərinə malik olmalıdır. Tabeçilikdə olanlarla qarşılıqlı münasibətlərinə görə komandirlər belə fərqlənirlər:

1. Güc göstərmək mövqeyi tutanlar. Bu qəbildən sayılanlar qarşılıqlı təsirin sosial-psixoloji nəticələrini nəzərə almırlar. Onların tabeçilikdə olanlarla ünsiyyəti formal və rəsmi xarakter daşıyır. Komandir tabeçiliyində olanın sosial-psixoloji problemlərilə az maraqlanır, onlara “yuxarıdan” baxır və səmimi münasibət yaratmağa çalışmır.

2. Şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənziqləməyə və ya koordinasiya etməyə üstünlük verənlər. Bu kateqoriyaya aid olanlar isə qəbul etdiyi

HƏRBİ PSIXOLOGİYA

hər cür qərarı əsaslandırmağa can atır, birgə fəaliyyətin faydasını və mənasını izah etməyə çalışır. Belə komandir istənilən şəraitə uyğun tələbkarlıq göstərə bilir, hətta lazım gəldikdə çəkinmədən tabeçiliyində olanların fikirlərini nəzərə alır, bu və ya digər tapşırığı icra edərkən səmərəli üsul və vasitələr seçir. Tabeçiliyində olanlar belə komandirin həm əmrini, həm də xahişini məmnunluqla yerinə yetirirlər.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə zəiflik göstərənələr. Belə komandirlər qeyri-adi qərarlar qəbul edərkən kompromislərə gedir. Adətən, belə rəhbər münasibətləri pozmaq üçün mürəkkəb vəziyyətlərdən qaçır və qərar çıxarmağı başqasına həvalə edir. Hər hansı əmrin icrasına nail olmaq üçün tabeçiliyində olanlara söz düşdükcə deyir ki, özü də yuxarı rəhbərlikdən asılıdır. Bu zaman bir daha vurğulayır ki, əmrin icrası onun yox, daha yüksək vəzifəli rəislərin tələbidir.

Tabeçilikdə olana güclü təsir göstərmək üçün zabit onların inam və hörmətini qazanmalıdır. Adətən təvazökar, səmimi, qulaq asmağı bacaran, məsləhət verən, yerində tənqid edən, tərifləyən, lazım gəldikdə yardım göstərən komandirin idarə etməsi uğurlu alınır.

HƏRBİ KOLLEKTİVLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Hərbi kollektivlərdə zabit və gizirlərlə yanaşı kiçik komandirlər də mühüm tapşırıqları yerinə yetirirlər. Onlar əsgərlərin ən yaxın və birbaşa rəisləri kimi, onların təlim və tərbiyəsində, bölmədə nizamnamə qaydalarının və intizamın saxlanılmasında mühüm rol oynayırlar. Bəs bu rol konkret olaraq, özünü nədə büruzə verir?

Gənc əsgərlərin xidmətinin ilk günlərindən çavuşlar onların yaxın tərbiyəçisinə çevrilir, hərbi qulluqçularda nizamnamələrin tələblərinə sözsüz itaət hissələri aşılayır, onlarda ordunun nüfuzunun yüksəldilməsində şəxsi cavabdehlik hissələrinin dərk olunmasına köməklik göstərirlər. Çavuşların komandirlik fəaliyyəti müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan biri də yaş, təhsil və həyat təcrübəsi baxımından tabelikdə olanlara yaxınlıqdan ibarətdir. Bu, çavuş-əsgər münasibətlərində müəyyən psixoloji nüanslar yaradır. Bəzi hallarda yuxarıda göstərilən keyfiyyətlər çavuş-əsgər münasibətlərinin tabelikdə olanlarla komandir müstəvisində davam etməsinə mane olur. Digər tərəfdən, nəzərə alınmalıdır ki, çavuşlar da tabelikdə olanlarla bir yerdə yaşayır, təlimlərdə iştirak edir, xidmət aparır, xidməti və döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. Başqa sözlə, xidmət dövründə çavuşlar əsgərlərlə ümumi sistem daxilində eyni bir prosesin iştirakçısı olurlar.

Sadaladıqlarımızla yanaşı, hər bir hərbi kollektivdə “aktiv” qüvvələr vardır. Onlar komandirlər tərəfindən müəyyən olunur. “Aktiv” qüvvələrə idmançılar, rəsm çəkməyi bacaranlar, döyüş və təlim qabaqcılları aid ola bilərlər. Bunlar - la yanaşı, hərbi kollektivdə “passiv” qüvvələr də mövcud olur. Onlar şəxsi heyətin təşəbbüs göstərməyən, sadəcə olaraq “əməlləri gözləyib, onları yerinə

yetirən” hissəsini təşkil edirlər.

Hərbi kollektivin möhkəmləndirilməsi yolları:

- aktivin seçilməsi, öyrədilməsi və təlimatlandırılması;
- vahid komandanlıq prinsipinin möhkəmləndirilməsi;
- kollektivin hər bir inkişaf mərhələsində müəyyən şüurlu məqsədin mövcud olması;
- kollektivçilik ruhunun aşılması;
- sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması;
- mikroqrupların və onların qeyri-rəsmi liderlərinin qeydiyyatı və öyrənilməsi;
- döyüşçülərin fərdi xüsusiyyətinin, ehtiyac və istəklərinin hərtərəfli öyrənilməsi, onlara daimi qayğının göstərilməsi;
- hərbi hissənin, zabit kollektivinin öyrənilməsi və psixoloji təhlili.

HƏRBİ KOLLEKTİVLƏRDƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ MÜHİTİN İDARƏ OLUNMASI

Hərbi kollektivdəki sosial-psixoloji mühitin köməyilə bütün kollektivin fəaliyyəti həyata keçirilir. Sosial-psixoloji mühitin xarakterindən asılı olaraq, onun kollektivin üzvlərinə təsir qüvvəsi də müxtəlif olacaqdır. Yüksək mənəvi-psixoloji mühit kollektiv üzvlərinin əhval-ruhiyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edir, gümrahlığını, özünə inamını, təşəbbüskarlığını artırır.

Kollektivin psixologiyası spesifik sosial-psixoloji mühit kimi özündə kollektivin maraqlarını, fikirlərini, adət-ənənələrini və əhval-ruhiyyəsinə əks etdirir. Hərbi kollektivin psixologiyasının strukturu mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Onun əsas komponentləri belədir:

- qarşılıqlı münasibətlər;
- kollektiv rəy;
- kollektiv əhval-ruhiyyə;
- kollektiv ənənələr və başqa sosial-psixoloji hallar.

Hərbi qulluqçuların xidməti, qarşılıqlı münasibətləri böyük əhəmiyyətə malikdir və o, kollektivdaxili münasibətlərin xüsusiyyətinə, habelə digər hərbi həyat və fəaliyyət mühitinə təsir edir. Hərbi kollektivdə mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər – hərbi qulluqçuların həyatında, hərbi xidmətində ünsiyyət zamanı yaranan münasibətlər sistemidir. Qarşılıqlı münasibətlərin müsbət-mənfi, formal-qeyri-formal kimi müxtəlif növləri mövcuddur. Hərbi xidmətdə “komandir, tabeçilikdə olan”, “böyük-kiçik”, “bərabər statuslu döyüşçülərin münasibətləri” formal qarşılıqlı münasibətlərə misal ola bilər. Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər psixoloji cəhətdən əlverişli şəraitdə heç kəs tərəfindən müəyyən olunmadan öz-özünə yaranır.

Hərbi kollektivlərdə qarşılıqlı münasibətlər vahid komandanlıq, ciddi subor-

HƏRBİ PSIXOLOGİYA

dinasiya, humanizm, kollektivçilik prinsipləri əsasında qurulur. Bu prinsiplər isə hərbcilərə nizamnamələr tərəfindən verilən əsas tələblərlə şərtlənir.

Kollektiv rəy – fərdi qiymətləndirmələrin məcmusu kimi, kollektivin, hər bir döyüşçünün hərəkətinə, fəaliyyətinə, həyatda, cəmiyyətdə və kollektivin özündə baş verən müxtəlif hadisələrə münasibətini əks etdirir. Kollektiv rəy, fərdi fikirlərin sadəcə cəmindən ibarət deyildir. Bu elə bir birləşmədir ki, burada hər bir döyüşçünün fikri düşüncə ayrılıqları qarşılıqlı təsirlər nəticəsində dəyişir. Hərbi kollektivdə kollektiv rəy 3 mərhələdə formalaşır:

1. Diffuziyalı fikir. Kollektivdə olan fikir, mövqe ayrılığı nəzərdə tutulur. Belə bir hal kollektiv yenicə uyğunlaşanda baş verir.

2. Qütbləşmiş fikir. Kollektivdə əsas nöqtəyi-nəzərlərin müəyyən olunması ilə nəzərə çarpır ki, bunun da nəticəsində şəxsi heyət 2-3 qrupa bölünür, öz mövqeyinə malik olur və onu qoruyub saxlayır. Kollektivdə olan belə bir hal neqativ nəticələrə, mübahisə halına gətirib çıxara bilər.

3. Vahid kollektiv. Kollektivdə hamı tərəfindən şüurlu və səmimi qəbul olunmuş, maksimum razılıqlı, yeganə mövqe nəzərdə tutulur. Kollektiv belə bir ictimai fikrə əsaslanaraq sağlam psixoloji iqlimə malik ola bilər.

Tərbiyə prosesində kollektiv rəyin rolu böyükdür. O, bütün kollektivin və “aktiv” qüvvələrin kamilliyinin göstəricisi kimi, döyüşçünün özünü necə aparmasını nizama salır, rəftarını müəyyənləşdirilmiş təsirlərə təhrik edir və nəhayət, nəzarət işini həyata keçirir.

Hərbi kollektivin əhval-ruhiyyəsi kollektivdə baş verən bu və ya digər hadisələrin, ictimai həyat faktlarının, bölmə üzvlərinin birgə təəssüratı kimi, kollektivin həyat və fəaliyyətinə təsir edir. Hərbi kollektivlərin idarə olunmasında yüksək nəticələrə nail olmaq üçün kollektivlərdə sağlam əhval-ruhiyyə yaratmaq lazımdır.

Kollektiv ənənə bilavasitə ictimai tələbata çevrilmiş mütərəqqi adət-ənənələrin yayılması deməkdir. Kollektivin ləyaqəti onun ənənələri ilə müəyyən edilir. Hərbi kollektivin ənənəsi kollektiv üzvlərinin həyat və davranışının norma və qaydalarına əsasən sosial-psixoloji nizamlayıcı amil kimi çıxış edir və nəsildən-nəsilə ötürülür. Zabit yaddan çıxarmamalıdır ki, müəyyən kollektivlərdə nizam-intizamın pozulması ilə əlaqədar qeyri-sağlam ənənələr də ola bilər.

HƏRBİ KOLLEKTİVLƏRDƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN İDARƏ OLUNMASI

Hərbi kollektivlərdə sosial ədalət münasibətləri sistemində əsas xətt **2 böyük qrup** – komandanlıq və sırayı heyət arasında olan spesifik münasibətlərdə özünü büruzə verir. Hərbi hissələrdə qulluq edən əsgərlər ilk növbədə hərbi kollektivin üzvü, sonra isə tərbiyə edilən hərbi qulluqçu olmalı, özlərini məhz bu cür təsəvvür etməlidirlər. Onların nəzərində zabitin özü də ilk növbədə

HƏRBİ PSIXOLOGİYA

hərbi kollektivin üzvü, sonra isə rəhbər, peşəkar hərbi, pedaqoq kimi çıxış etməlidir. Buna görə də zabit-əsgər münasibətləri yalnız sırf hərbi tələblərə, hərbi xidmətin mənafeyinə deyil, həmçinin kollektivin tam dolğun həyatına uyğunlaşdırılmalıdır. Zabitlə əsgərin bir-birilə qarşılıqlı təsiri kollektivin formalaşmasının mühüm bir mərhələsinə çevrilir. Zabitin əsgər şəxsiyyətinə diqqətlə yanaşması, tələbkarlığı hörmətlə əlaqələndirməsi, əsgərin qüvvəsinə inanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli amerikalı psixoloq Deyl Korneqi bu barədə belə demişdir: “Böyük adam öz böyüklüyünü kiçik insanlarla necə davranmasında göstərməlidir”.

Zabit-əsgər münasibətləri düzgün qurulanda əsgərlərin öz aralarındakı münasibətlərin səmərəli inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bu, hərbi kollektivin idarə olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Əsgərlər, adətən zabitləri kənardan müşahidə edir, onları bir-birilə müqayisə edir, qiymətləndirir və onun əsgərlərlə münasibətinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Zabitin pedaqoji məharəti, yüksək erudisiyaya malik olması, bilikləri maraqlı və anlayışlı şərh etməsi, əsgərlərin müstəqil mühakimələrinə həssaslıqla yanaşması çox əhəmiyyətlidir. Əsgərlər komandirin xeyirxahlığını, səmimiyyətini, ədalətli olmasını, tələbkarlığı hörmətlə əlaqələndirməsini yüksək qiymətləndirirlər. Ədalətli qiymətləndirmə, obyektiv cəzalandırma hərbi kollektivlərin idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hərbi kollektivlərin idarə edilməsində zabit, şəxsiyyət kimi, özündə aşağıdakı keyfiyyətləri formalaşdırılmalıdır:

- geniş dünyagörüşü və yüksək mənaviyyət;
- yüksək tələbkarlıqla yanaşı səmimi qayğıkeşlik;
- ədalətli qiymətləndirmə və obyektiv cəzalandırma;
- psixoloq-pedaqoq məharəti;
- təlim-tərbiyə fəaliyyətinin yeni nəslin və zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi;
- özünə qarşı yüksək tələbkarlıq və s.

Zabitlərin xidmət zamanı müxtəlif hərbi qulluqçuların nüfuzunu daxilən, dərinlən və düzgün başa düşməməsi, onlara “yersiz” dayaq olması, hərbi kollektivlərdə, bölmələrdə nizam-intizam qaydalarına uyğun olmayan biganəliyə, yəni idarəetməni pozan və zabitin fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərən neqativ hallara gətirib çıxarır.

Hərbi kollektivlərin idarə olunmasının əsas faktorlarından biri də zabitin nüfuzudur. **Zabit nüfuzu** – onun tutduğu vəzifə və rütbə üstünlüyündən, sosial statusundan və ya mənəvi ləyaqətindən düzgün istifadə etməsi sayəsində formalaşır. Nüfuz sosial-psixoloji hadisə kimi, ikili xarakter daşıyır: xidməti nüfuz və liderlik nüfuzu.

Xidməti nüfuz – hərbi rütbəyə, vəzifə gücünə, sosial statusa əsaslanan nü-

fuzdur. **Liderlik nüfuzu** – isə şəxsi keyfiyyətlərə, xarakterə, əqli, intellektual səviyyəyə, xeyirxahlığa və digər insani keyfiyyətlərə əsaslanan nüfuzdur. Zabit mütləq xidməti nüfuzunu liderlik nüfuzu ilə möhkəmlətməli və tamamlamalıdır. O, peşə bilikləri, insan və kollektivlərə psixoloji cəhətdən təsir edən metodlar əsasında bölməyə rəhbərlik etməli, inam mənbəyi olmalı, hər zaman cəsarət verməli və əhval-ruhiyyəni yüksəltməlidir. Belə bir komandır, eyni zamanda bölmənin lideridir.

Hərbi təlim və hərbi intizam əlaçılıarı, kiçik komandirlər kollektivin həyatında mühüm rol oynayırlar. Lakin onlar heç də həmişə kollektivin liderinə çevrilə bilmirlər. Əsgərlər bir-birinin şəxsi keyfiyyətlərinə diqqət yetirirlər. Onlar insanlarda yüksək qiymətləndirdikləri, lakin yoldaşlarının çoxunda və özlərində görmədikləri bu keyfiyyətləri məhz komandirlərin “adi” hesab etdikləri əsgərlərdə görürlər: tədricən onlarla hesablaşmağa, onların sözü ilə oturubdurmağa, hətta özlərini bu və ya digər dərəcədə onlara oxşatmağa başlayırlar. Beləliklə “adi” əsgər qeyri-rəsmi liderə çevrilir.

Komandirlə qeyri-rəsmi lider arasında düzgün münasibətin yaradılması kollektivin idarə olunması işində son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər zabit kollektivin liderinə çevrilmiş “adi” əsgərin nüfuzunu nəzərə almadan, onu hər hansı bir yolla hörmətdən salmağa çalışarsa, psixoloji cəhətdən ciddi səhvə yol vermiş olar. Bu isə öz növbəsində fəvqəladə hadisələrə, hətta kütləvi itaətsizlik hallarına da gətirib çıxara bilər. Bu barədə D.Korneqi belə demişdir: “Qarşınızdakı şəxsin şəxsi qürurunu saxlamasına imkan verin!”

Komandirlər kollektivdə real surətdə formalaşmış şəxsiyyətlərarası münasibətləri diqqətlə öyrənməli, qeyri-rəsmi liderlərin yaranması şəraitini təhlil etməli və onların fəaliyyətini kollektivin həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirməlidirlər. Şərait yol verirsə, “adi” əsgər olan qeyri-rəsmi lideri kiçik komandır – çavuş vəzifəsinə təyin edərək onu rəsmi liderə çevirmək lazımdır. Məhz bu cür proseslər komandirlərin hərbi kollektivləri düzgün və səmərəli idarə etmələri üçün sağlam və obyektiv şərait yaradır.

Hərbi kollektivlər idarə olunarkən tabeçilikdə olanlarla ünsiyyət zamanı komandirlər tərəfindən yol verilən və daha çox müşahidə olunan tipik səhvlərdən bir neçəsinə nəzər yetirək:

- tabeçiliyində olanların davranışlarında və zahiri görkəmlərində baş vermiş dəyişiklikləri görməyi bacarmamaq;
- ünsiyyət formasının onun məzmununa uyğun gəlməməsi;
- qoyulan tələbləri maksimal həddə çatdırmaq;
- hərəkətlərin qiymətləndirilməsində tələsik qərarlar qəbul etmək;
- qərəzli münasibət göstərmək;
- özünü qarşı tərəfin yerində görmək istəyinin yoxluğu;

HƏRBİ PSIXOLOGİYA

- tabeçilikdə olanı mənəvi cəhətdən alçaltmaq və sözlə təhqir etmək;
- güclü şəxsiyyət olduğunu göstərmək üçün kobudluq etmək və s.

Belə halları qabaqlamaq üçün bəzi psixoloji məsləhətlərdən istifadə etmək faydalıdır. Hər bir zabit müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir. Məlumdur ki, bəzən insan bu və ya digər səmtə baxsa da sanki görmür, hər hansı səsi eşidir, amma nədənsə qulaq asmır. Doğrudan da baxmaq və görmək, eşitmək və qulaq asmaq ayrı-ayrı psixoloji proseslərdir. Müşahidəçilik mürəkkəb keyfiyyət kimi diqqətə, qavrayışa, hafizəyə, təfəkkürə və təxəyyülə əsaslanır. Bu keyfiyyət zabitdə kor-koranə şəkildə uzun müddət inkişaf etsə də onu məqsədyönlü şəkildə daha da təkmilləşdirmək lazımdır.

Rəhbərlik edən zabit öz nitqinə daim nəzarət etməlidir. Savadlı zabitin nitqi səlis, inamlı, söylədiyi fikirlər aydın və birmənalı olmalıdır. Çünki qeyri-müəyyən deyilən fikirlər, verilən əmrlər səhv icra oluna bilər. Bu halda iş əslində məsuliyyəti tabeçilikdə olan icraçı yox, zabit – komandir özü daşımaldır.

HƏRBİ TERMİN VƏ ANLAYIŞLAR

Arxa hüdud – müdafiə olunan bölmələrin cavabdehlik bölgəsinin arxa hüdudunu göstərən, ərazi və xəritədə asanlıqla tanına bilən bir xətdir. Bölmənin dərinliyini göstərir. Bir qayda olaraq, tabor və daha yuxarı səviyyələrdə istifadə edilir.

Atəş sahəsi – silah və ya bölmənin (manqa-taım) atəşlə bağlamağa cavabdeh olduğu sahədir. Taqıma 750 m, manqaya 300 m enində bir sahəni atəşlə bağlama tapşırığı verilə bilər. Qonşu bölmə və ya silahların atəş sahələri bir-birinin üzərinə düşə bilər.

Əsas atəş istiqaməti (ƏAİ) – düşmənin ehtimal yaxınlaşma istiqamətini əhatə edən bir bölgəni atəşlə bağlamaq üçün təyin edilən bir silahın cavabdeh olduğu əsas istiqamətdir.

Oriyentirlər – düşmən bölmələrinin və atəş sahələrinin yerini təyin etməkdə istifadə edilən, ərazidə asanlıqla seçilən tikililər və ya mövcud olan ağaclar, qayalar, təpələr və s. nöqtələr oriyentirlər adlanır. Oriyentirlərin tətbiq olunacaq ağır silahların atəşindən sonra öz görünüşünü dəyişməyə-cəyi yerlər və ya obyektlərdən seçilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Maksimum atəş açma xətləri – hər bir silah sisteminin ərazidəki maksimum təsirli atış məsafəsini bildirən xəyali bir xətdir.

Atəş hüdud xətləri – düşmənin müdafiəmizi yarıbkeçmə təhlükəsi yarandıqda qonşu bölmələrin atəşlə təmas saxlaya biləcəyi zahiri bir xətdir. Oriyentirlərə və maksimum atəş açma xətlərinə görə təyin edilə bilər.

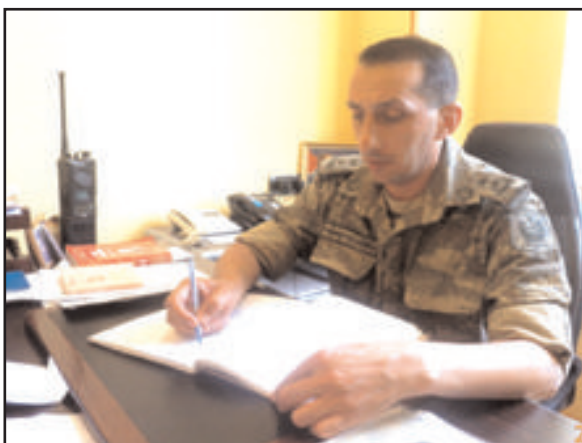

NÜMUNƏVİ ZABİTLƏRİMİZ

ŞƏRƏFLİ YOL

Mayor İsmayıl ABDULLAYEV

Silahlı Qüvvələrimizdə Vətənə xidmət edən hərbi qulluqçularımız müxtəlif vəzifələrdə öz borclarını yerinə yetirirlər. Orduda bütün ixtisaslar vacib sayıldığı kimi, rabitəçi ixtisası da ən mühüm ixtisaslardan biridir. Bu gün biz şərəfli zabit yolunu seçmiş və rabitə sahəsində xidmət edən polkovnik-leytenant Ələkbər Qara oğlu Hübətov haqqında danışacağıq.

Ələkbər Hübətov 14 fevral 1967-ci ildə Ermənistan Respublikası Ararat rayonunun Kiçik Vedi kəndində dünyaya göz açıb. 1974-cü ildə Ələkbər doğulduğu kənddə orta məktəbin 1-ci sinifinə gedir. İllər ötür və o, müəllimlərindən biliklər qazanaraq sonuncu siniflərdə öz gələcək peşəsinin seçimi haqda düşünməyə başlayır. 1984-cü ildə Ə. Hübətov orta məktəbi bitirir və sənədlərini Azərbaycan Politeknik İnstitutuna verir. Qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə keçən Ələkbər maşınqayırma fakültəsinə daxil olur. Mühəndis-mexanik ixtisasına düşən Ələkbər tələbə həyatına başlayır. 1 il oxuduqdan sonra onu orduya əsgəri xidmətə çağırırlar. Gənc tələbə institut həyatını müvəqqəti tərk edərək uzağa – Kamçatka vilayətinə yola düşür. 2 il vətəndən uzaq düşən Ə. Hübətov Kamçatkada raket qoşunlarında xidmət edib. Raket qoşunları məxfi olduğuna görə bu qoşunlara seçib götürüldülər burada xidmət edən hərbcilər isə çox qapalı şəraitdə xidməti borcunu yerinə yetirirdilər. Ələkbərin bəxti gətirmişdi, o, maraqlı, eyni zamanda çətin və məsuliyyətli qoşunlarda xidmət edib lazımi biliklərə yiyələnəcəkdi. 2 il arxada qalır və 1987-ci ildə Ə. Hübətov əsgəri borcunu yerinə yetirərək geri qayıdır və təhsilini davam etdirir. İlbəil texniki biliklərini artıran Ə. Hübətov öz üzərində çalışır və seçdiyi ixtisasın incəliklərini öyrənir. İnstitutda oxuduğu zaman Ələkbər hərbi kafedrada hərbi biliklərə də yiyələnir və ehtiyatda olan zabit olaraq leytenant rütbəsi alır.

NÜMUNƏVİ ZABİTLƏRİMİZ

Nəhayət, tələbə həyatı sona çatır və Ələkbər institutu bitirir. O, institutu bitirən zaman respublikamız ağır günlərini yaşayırdı. Düşmən torpaqlarımızı işğal edir, əhalimizi gülləbaran edir və doğma torpaqlarımızdan didərgin salırdı. Bunları görəndə Ələkbər 1993-cü ilin aprel ayında könüllü olaraq orduya gəlir və zabit kimi orduda xidmətə başlayır. Zabit heyəti çatışmadığı vaxtda onun kimi mütəxəssislər bizə çox lazım idi. Ələkbər əlahiddə rabitə taborunda taqım komandiri vəzifəsində xidmətə başlayır. Əlindən gələni əsirgəməyən gənc zabit öz biliklərini tabeliyində olan şəxsi heyətə çatdırır və eyni zamanda yuxarı zabit heyətindən rabitənin sirlərini öyrənməyə can atır. Bir müddət burada xidmət edən gənc rabitəçi sonra Gəncəyə əlahiddə rabitə taboruna göndərilir.

Xidmətdə bacarığı və nümunəviliyi ilə seçilən Ə. Hübətov qısa zaman ərzində komandanlığın diqqətini cəlb edir və onu 6 aydan sonra Ağstafada yerləşən əlahiddə rabitə taborunun bölük komandirinin texniki hissə üzrə müavini vəzifəsinə təyin edilir. Xidməti dövründə zəhmət və çalışqanlığı ilə yuxarı vəzifələrə layiq görülən Ələkbər Hübətov vətənə xidmət etməkdə şərəf duyur və daima öz üzərində çalışır. 1997-ci ildən 1998-ci ilə qədər gənc zabit bölük komandiri vəzifəsinə yiyələnir, bir il keçdikdən sonra isə onu taborun qərargah rəisi vəzifəsinə təyin edirlər. Bu vəzifədə çalışan Ə. Hübətov bir müddət sonra tabor komandiri vəzifəsinə yüksəlir. 2007-ci ildən 2009-cu ilə qədər Ələkbər briqadının qərargah rəisinin əməliyyatlar üzrə köməkçisi vəzifəsində çalışıb. Bir çox təlimlərdə iştirak edərək layiqli xidmətinə görə komandanlıq tərəfindən bir neçə dəfə fəxri fərman və qiymətli hədiyyələrlə təltif olunub.

Polkovnik-leytenant rütbəsinə qədər yüksələn Ələkbər Hübətov hal-hazırda Şəmkir bölgəsində yerləşən əlahiddə rabitə taborunun komandiri kimi öz şərəfli xidmətini davam etdirir.

Bu 21 il ərzində Ələkbər Hübətov bir çox rabitəçi mütəxəssisin ərsəyə gəlməsi üçün zəhmətə qatlaşmışdır. Tabeliyində olan zabit, gizir və əsgərlərə daha böyük həvəslə vətənə xidmət etmək nümunəsini öz xidmətilə, öz çalışqanlığı ilə göstərmişdir. Biz inanırıq ki, bu həvəs, bu enerji hələ uzun illər polkovnik-leytenant Ələkbər Hübətovda tükənməyəcək və o, rabitə sahəsində yeni-yeni kadrlar yetişdirərək öz şərəfli yolunu davam etdirəcək.

MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

ŞƏXSİYYƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ – İDENTİFİKASIYA

Tibb xidməti baş leytenantı Fariz MƏMMƏDOV

AZƏRBAYCAN TİBB UNIVERSİTETİ HƏRBİ TİBB FAKÜLTƏSİ

İnsanın zahirən tanınmasında, digər insanlardan fərqləndirilməsində əhəmiyyəti olan xüsusiyyətlərin cəminə identifikasiyaedici əlamətlər, canlı və ya ölü şəxsin (meyitin) bu xüsusiyyətlərinin aşkar olunmasına isə şəxsiyyətin identifikasiyası deyilir. Şəxsiyyətin identifikasiyası – orqanizmin bütün xüsusiyyətlərinə dair əldə olunan məlumatlar cəminin ümumilikdə qiymətləndirilməsidir. [2, 14] Bəzi hallarda istər canlı şəxslərdə, istərsə də meyitlərdə etik və humanist səbəblərdən, hüquqi məsuliyyətin sona çatdırılması, yaxud dəyişdirilməsi tələbindən doğan, kriminal hadisələr zamanı şəxsiyyətin identifikasiyasının aparılması lazım gəlir.

Şəxsiyyətin indentifikasiyasını aşağıdakı kateqoriyalar üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. **Canlı şəxsdə** : koma, amneziya, yaşın kiçik olması, ruhi xəstəliklər və s. səbəblərdən şəxsin özü haqqında məlumat verməsi mümkünsüz olan halda identifikasiya həyata keçirilə bilər. Miqrasiya hadisələrində, miras problemlərində, hüquqi məsələlərdə, yaş məhdudluğu tələb olunan (idman klublarına üzv olmaq, təqaüd almaq, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq, hərbi xidmətə çağırış və s.) yerlərdə yaşın gizlədilməsi, ya da saxta şəxsiyyət vəsiqəsi istifadə edilməsi hallarında problemlər üzə çıxarkən adiçəkilən tibbi proses göz önünə gətirilir. [19] Praktikada məhkəmə tibbi ekspertiza idarələrinə yaşın təyini üçün müraciət hallarında aşkarlanmışdır ki, idmançı olmaq, lisenziya ala bilmək üçün şəxsiyyət vəsiqəsindəki yaşı kiçiltmişlər, hətta bundan ötrü radioloji müayinələrə öz əvəzlərinə başqa şəxsləri göndərməyə cəhd etmə kimi məqamlara da rast gəlinmişdir. [15]

2. **Meyiddə:(etik və humanist səbəblər)** xüsusilə, ölənin şəxsin kimliyinin müəyyən edilməsi, qohumları tərəfindən ölənin yad edilə və ənənələrə uyğun dəfn edilə bilməsi və s. üçün.

3. **Hüquqi məsuliyyətin sona çatdırılması, yaxud dəyişdirilməsində:** mülkiyyət, borcalma və ya borcvermə, rəsmi işlər, statistika, həyat sığortası, miras kimi maddi problemlər, əcdad problemləri (analıq-atalıq) ortaya çıxdıqda. [12]

4. **Kriminal hadisələrdə:** şübhəli ölümlər, intihar və cinayətlər baş verdikdə identifikasiya aparılır. Meyitlərdə, xüsusilə bir çox cinayət hadisələrində meyit parçalandığı və ya ölümdən sonrakı dəyişikliklər səbəbilə tanınmaz

MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

vəziyyətə düşənədək gizlədildiyi üçün, kriminal ölümlərin araşdırılmasında şəxsiyyətin təyini çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Şübhəli olmayan ölümlərdə belə dekompozisiya (çürüyüb dağılma) şəxsiyyətin təyin olunmasını çətinləşdirir. [24] Şəxsiyyətin identifikasiyasının həyati əhəmiyyət daşdığı digər hallar isə təyyarə, gəmi, qatar, avtobus qəzaları, zəlzələ, yanğın və müharibələr kimi kütləvi ölümlər və ölənlərin tanınmaz vəziyyətə düşdüyü faciələrdir.

Şəxsiyyətin identifikasiyasında istifadə edilən bir çox komponentlər vardır. Bunların bir qismi – **sənədlər, zinət əşyaları, paltarlar, şəxsi əşyalar (eynək, eşitmə cihazı, kəmə, protez və s.) qeyri-tibbi, şəxsin fiziki xüsusiyyətlərini təşkil edən yaş, cins, boy, çəki, rəng (dəri, saç, göz), barmaq izi, dişlər isə tibbi komponentlərdir.** [10] Şəxsiyyətin identifikasiyası məhkəmə-tibbi ekspertizanın əhəmiyyətli bölmələrindən birini təşkil edir. Ekspertizalar zamanı canlı şəxslərdə və ya meyitdə aparılan bütün prosedurlar şəxsiyyətin müəyyən edilməsi ilə başlanır. Məhkəmə-tibbi ekspertizalar zamanı və hüquqi araşdırmalarda şəxsiyyətin müəyyənləşdirilməsi iki əsasda aparılır – **hüquqi və tibbi.**

Hüquqi şəxsiyyət – şəxslə əlaqəli sənədlərdən əldə edilən məlumatlardır. Cins, doğum tarixi, yeri, ana, ata və ailə üzvləri ilə bağlı məlumatlar əsas məlumatlardır. Bu məlumatlar şəxsə aid fotosəkilli (şəxsiyyət, sürücülük vəsiqəsi, hərbi bilet, passport kimi) sənədlərdə qeyd edilə bilər. Hüquqi şəxsiyyət canlı şəxsin və ya meyitin üzərindən tapılan müxtəlif sənədləri araşdırmaqla müəyyənləşdirilir. Lakin belə sənədlər həmişə etibarlı deyil. Çünki hüquqi şəxsiyyət, şəxsiyyətin gizlədilməsi, başqa şəxsə aid şəxsiyyət vəsiqəsi istifadə edərək qanunsuz işlər görmək (tələbə bileti ilə endirimlərdən istifadə etmək) və ya gizlənmə kimi müxtəlif məqsədlərlə dəyişdirilə bilər, ya da şəxsin üzərindən hər hansı bir şəxsin sənədi çıxıla bilər. [27] Bəzən, ümumiyyətlə şəxsin üzərindən heç bir sənəd çıxmır.

Tibbi şəxsiyyət – orqanizmin xüsusiyyətlərinin bütünlükdə qarşılıqlı qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə edilən məlumatlar cəmidir. Başqa cür desək, şəxsin görünüşünün fotoqrafik müəyyən edilməsidir. Boy, çəki, cins, rəng (dəri, göz, saç), sifət xüsusiyyətləri (qulaq seyvanları, burun, ağız, saç, saqqal, bığ, qaş, kirpik), dişlər (sayı və xüsusiyyətləri), varsa, cərrahi əməliyyat, yara, yanıq izləri – çarıqlar, xallar, dəri ləkələri, döymələr, kişilərdə sünnət olunub-olunmama, qadınlarda qızlıq pərdəsinin vəziyyəti, doğum əlamətləri, ümumi görünüş xüsusiyyətləri (qısa-uzun, arıq-kök, qüsurlar və s.) tibbi şəxsiyyətin identifikasiyasında ətraflı öyrənilməsi tələb olunan fiziki xüsusiyyətlərdir. [7, 9]

Anatomik və tibbi xüsusiyyətlərə əsaslanaraq aparılan şəxsiyyətin identifikasiyası iki əsas bölmədən ibarətdir:

1. Cins, yaş, boy, irqi xüsusiyyətlər (rəng, tüklərin yayılması və s.) kimi dəqiq qruplaşdırmalar. Canlı şəxslərdə və dekompozisiya olmamış meyitlərdə

MƏHKƏMƏ TƏBƏBƏTİ

bunların aşkar olunması çətin deyildir. Lakin dekompozisiyaya məruz qalmış meyitlərdə qeyd edilən xüsusiyyətlər meyitin qalıqlarından əldə edilir və bəzi hallarda digər sübutlarla dəstəklənə bilər. Məsələn, cinsin müəyyən edilməsində geyim və zinət əşyalarından istifadə edilə bilər. [6] Ancaq bunların tam olaraq etibarlı olmadıqları yaddan çıxarılmamalıdır.

2. Meyitin və ya qalıqlarının xüsusiyyətlərinin ehtimal olunan şəxsin ölümündən əvvəlki məlumat və qeydiyyatları ilə müqayisəsi (burada dişlərin vəziyyəti, keçirdiyi əməliyyatlar və s. ilə uyğun gələn tibbi qeydiyyatlar böyük əhəmiyyət daşıyır). [16]

ŞƏXSİYYƏTİN İDENTİFİKASIYASINDA İSTİFADƏ EDİLƏN METODLAR BUNLARDIR:

1. **Şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlər.** Şəxsiyyət, sürücülük vəsiqələri, hərbi bilet, pasport kimi şəxsi məlumatlarla yanaşı, şəxsə aid fotosəkil də şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd hesab edilir. Bu sənədlər şəxsin özü haqqında məlumat verə bilmədiyi hallarda (koma, amneziya, ruhi xəstəliklər, danışiq-dil problemləri və s.) və ölmüş şəxslərin üzərində aşkar edildikdə çox əhəmiyyətlidir. Hüquqi araşdırmalarda bəzən bu sənədlərin saxta olanlarına da rast gəlinir. [25]

2. **Şahidlik.** Burada əhəmiyyətli olan məsələ, canlı şəxs və ya ölənin şəxsin şəxsiyyəti haqqında doğru məlumatlar verə biləcək şahidlərin olmasıdır.

3. **Şəxsi əşyalar.** Xüsusilə, birdən artıq şəxsin olduğu qəzalarda meyitlərin üzərindəki geyimlər, protez və zinət əşyaları, sifət və orqanizmin xüsusiyyətləri, itmiş şəxslərin üzərindəki eynək, süni saç, eşitmə cihazı, diş protezləri, yuxarı və aşağı ətraf protezləri və s. bizi əhəmiyyətli məlumat (şəxsin cinsi, sosial vəziyyəti, sağlamlıq vəziyyəti və s. barədə) verə bilər.

4. **Fotosəkillərin müqayisəsi.** bu proses ictimai yerlərdə, mərkəzlərdə quraşdırılmış kamera sistemlərindəki qeydiyyatların cinayətkarların, yaxud şübhəliyələrin araşdırma və ya istintaq zamanı əldə edilən fotosəkilləri ilə müqayisəsinə əsaslanır.

5. **Sifətin rekonstruksiyası (bərpa).** Bu, həddindən artıq çürümüş və ya skeletləşmiş meyitlərdə, kəllə skeleti və sifətin yumşaq toxumalarının yəni-dən bərpasına əsaslanır. Birinci növbədə kəllə skeleti və əgər varsa digər sümüklərin köməkliyi ilə yaş və cins müəyyən edilir. İkinci mərhələdə kəllənin nümunəsi hazırlanır. Əvvəlcədən məlum olan ölçülərə əsasən yumşaq toxuma (gözlər, dodaqlar, burun və s.) rekonstruksiyası aparılır. Tam hazır vəziyyətə gətirilmiş nümunənin öndən və yandan fotosəkli çəkilir və bu fotosəkillər itkin düşmüş şəxslərin fotosəkilləri ilə müqayisə edilir. [21]

6. **Antropoloji araşdırmalar.** Əsasən həddindən artıq çürümüş və ya skeletləşmiş meyitlərin şəxsiyyətinin identifikasiyasında istifadə edilən metoddur.

7. **Dişlər.** Hüquqi odontologiya (məhkəmə-stomatologiyası) ayrıca elm sa-

MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

həsidir. Canlı şəxslərdə odontoloqlar dişlənmələr zamanı şübhəlinin günahkar olub-olmamasını aşkar etməkdən tutmuş, diş izlərinin müqayisəsinə əsasən şəxsiyyətin müəyyən edilməsinə qədər məsələləri həll edə bilər. [22] Meyitlərdə məhkəmə-stomatologiyası, xüsusilə, ölənlərin dişlə əlaqəli qeydiyyatlarının mövcud olduğu hallarda şəxsiyyətin müəyyən edilməsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Dişlər təyyarə qəzası və oxşar kütləvi faciələrdə çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu hadisələrdə səfər edənlərin siyahısı çıxarılır və çənə göstəriciləri, çəkilən dişlər, protezlər, plomblar, süni dişlər, karieslər və diş lövhələri kimi məlumatlar müqayisə edilir. İtkin düşmüş şəxslərlə əlaqəli hallarda da eyni metod istifadə edilir. Dişlərdən şəxsiyyətin identifikasiyasında istifadənin ən üstün cəhəti dişlərin orqanizmdə ən möhkəm və dayanıqlı toxuma olması və tam dekompozisiya hallarında, hətta ən təhlükəli yanğınlarda belə (meyitin tam yandırılması xaric) quruluşunu itirmədən qalmasıdır. Həmçinin dişlərin xüsusiyyətlərinə əsasən cins, irq və bəzən də peşə ilə əlaqəli məlumatlar əldə etmək mümkündür. [26]

8. **Bioloji maddələr və DNT analizləri.** Burada araşdırılan material bütöv skelet, hər hansı sümük parçası, qan ləkəsi, orqanizmin mayələrinə aid ləkələr, saç və ya digər nahiyələrin tükləri ola bilər. [5] DNT müayinələrinin dəqiqliyi 99,99%-ə qədər çatmışdır. [1] DNT səviyyəsində genetik araşdırmalar məhkəmə-genetik laboratoriyalarında aparılmalıdır. Bu araşdırmalarda DNT analizlərində beynəlxalq standartlar və EDNAP (Europe DNA Project-Avropa DNT Layihəsi) protokolları tətbiq edilir. Müayinələrdə DNT molekulunun ancaq kodlanmayan hissələri araşdırılır. Analizlərdə nümunə kimi yalnız qan ləkəsi, sperma, sidik, tüpürcəkdən deyil, həmçinin tük, diş və sümüklərdən, bir sözlə, nüvəsi olan bütün hüceyrələrdən DNT əldə etmək mümkündür. [3] Bu müayinələrlə hadisə yerindən götürülən bioloji-maddi sübutlardan və ya cinsi təcavüzə uğramış qadının vaginal, ya da anal nahiyəsindən götürülən nümunələrdən, dırnaqların altında qalmış toxuma hissəciklərindən DNT əldə edilərək cinayətkarın şəxsiyyəti müəyyən edilə bilər. Atalıq problemlərinin həllində də bu üsuldən dəqiqliklə yararlanmaq olar. [13] İnkişaf etmiş ölkələrin məhkəmə-genetik laboratoriyalarında sadəcə göndərilən materiallar araşdırılmır, həmçinin mütəxəssislərdən ibarət hadisə yeri araşdırma briqadası bilavasitə hadisə yerinə gedərək bioloji maddi sübutlar axtarır. Cinayətkarlıqla mübarizədə DNT profilləri və DNT banklarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. DNT-nin bəzi hissələri analiz edilərək “barkod” əldə edilir. Barkod kompyuter tərəfindən rəqəmsal məlumata çevrilərək genbankda saxlanılır. [4]

ÇÜRÜMÜŞ VƏ YA SKELETLƏŞMİŞ MEYİT QALIQLARINDAN İSTİFADƏ İLƏ ŞƏXSİYYƏTİN TƏYİNİ

Bu cür materiallardan şəxsiyyətin təyin edilməsi çox ciddi və çətin məsələ

MƏHKƏMƏ TƏBƏBƏTİ

olduğundan, məhkəmə-tibb eksperti ilə yanaşı patoloqanatom, anatom, antropoloq, diş həkimi, radioloq və seroloqun köməkliyi ilə aparılır [11]. Skelet hissələri aşkar edildikdə mütəxəssislər aşağıdakı qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməlidir:

1. **Aşkar olunan qalıqların sümük olub-olmaması.** Bəzən əhali və ya hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən torpaq altından çıxarılan daş parçaları, hətta taxta parçaları sümüklə səhv salına bilər. Ancaq, ekspert anatomik quruluş və tibbi məlumatlara əsaslanaraq sümüyü belə parçalardan ayırd etməyi bacarmalıdır.

2. **Qalıqların insana aid olub-olmaması.** Bütöv sümük və ya bəzi hissələr aşkar edildikdə, sümüyün növ mənsubiyyətini müəyyən etmək anatomik bilik tələb edir. Ekspert böyük sümükləri tanımağı bacarmalıdır. Ancaq bununla belə falanqa və digər kiçik sümüklərin ayırd edilməsində çətinliklər yarana bilər, çünki ayı kimi bəzi heyvanların pəncə sümükləri insanın əl sümükləri ilə çox oxşardır. Həmçinin, sümüklər parçalandıqda bunları anatomik olaraq ayırd etmək çox çətin olur. Qalıqlar nisbətən təzə olarsa (10 ilə qədər) məhkəmə tibbi ekspertizasında bu hissələrin növ mənsubiyyətini aşkar etmək üçün seroloji testlər aparıla bilər.

3. **Sümüklərin hansı cinsə mənsub olması.** Skeletin əksər hissəsi əldə edilibsə və ekspertin kifayət qədər anatomik savadı varsa 90% hallarda cinsi müəyyən etmək mümkündür. Kəllə skeleti və çanaq sümükləri cinsin təyində ən dəqiq məlumat verən hissələrdir. Qabırğa, bud sümüyü və döş sümüyü müayinələri bunlara köməkçi ola bilər. [23]

4. **Şəxsin yaşının müəyyən edilməsi.** 20-25 yaşa qədər kəllə skeleti, dişlər və sümükləşmə nöqtələrinin (epifizlər) birləşmələrindən 1-2 illik xəta ilə yaş müəyyən etmək mümkündür. [8] 25 yaşdan sonra bazu və bud sümükləri başlarındakı trabekulyar formanın radioloji müayinəsi, qasıq bitişməsinin forması, uzun borulu sümüklərin sümük iliği kanalının vəziyyəti, artrit, osteoporoz və osteofitlər yaşın müəyyən edilməsinin əsas göstəriciləridir. [20] Dişlərin mina qatlarının müayinəsi və bunlardakı degenerativ dəyişikliklər də əhəmiyyətli məlumat verə bilər. [28]

5. **Şəxsin boyunun müəyyən edilməsi.** Aşkar edilən sümüklərdən bəzi formulların (Trotter, Olyzer, Pirson, Baltazard-Dervieks, Munuvrie və s.) köməkliyi ilə şəxsin boyunu hesablamaq mümkündür. [18] Sümük vasitəsilə boy hesablanarkən cins, irq, irsiyyət, skelet quruluşu və patoloji anamnez nəzərdən qaçırılmamalıdır.

6. **İrqi təyini.** Diş və kəllə skeletinin xüsusiyyətlərinə əsasən şəxsin hansı irqə mənsub olması haqqında fikir söyləmək mümkündür. [17]

7. **Şəxsiyyətin müəyyən edilməsi.** Yuxarıda adları çəkilənlərə əsasən sümükləri yaş, cins və s. xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Lakin

MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

bunları dəqiqləşdirmək üçün, ölümdən əvvələ aid tutarlı dəlillərə əsaslanmaq lazımdır. Bunlara dişlərlə əlaqəli manipulyasiyalar və ya sümüklərdə dəyişiklik törədə biləcək yaralanma və xəstəliklərlə bağlı tibbi məlumatların olması və s. aiddir. Sınıqlardan sonra keçən müddət qısa olduqda ölümün baş verdiyi müddətdən əvvələ aid rentgenoqrafiya şəkilləri ilə yenidən çəkilmiş rentgenoloji şəkillər müqayisə edilməklə şəxsiyyətin təyini aparıla bilər. Kəllənin rentgenoloji şəkli varsa, frontal və sfenoidal sinusların formasından və ya kraniofassial diametr və nisbətlərin ölçülməsinə əsaslanaraq “rentgenoloji sefalometriya” metodu ilə şəxsiyyət müəyyən edilə bilər.

İstər canlı şəxslər, istərsə də meyitlərdə, xüsusən cinayət tərkibi olan hadisələrdə şəxsiyyətin müəyyən edilməsinin (identifikasiyası) xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, bir çox saxtakarlıqların, cinayət işlərinin, miqrasiya problemlərinin həllində böyük əhəmiyyəti olan şəxsiyyətin identifikasiyası bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən dərinləndirilməli və hüquq-mühafizə orqanlarına lazımi köməklik göstərməyi bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov F.E., Əliyev R.Ə., Allahverdiyev N.N. Məhkəmə təbabətində genetik laboratoriyanın əhəmiyyəti. Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalı, Bülleten № 2 (6), Bakı, 2013
2. Bilge Y. ADLİ TIP. Ankara Universitesi, Adli Tıp Anabilim Dalı, Üçbilek Matbaası, Ankara, 2008
3. Bülen E. Adli tıpta genetik araşdırmalar. İKU-2009
4. Polat O., Demiriz M., Günhan Ö., Finci R. “DNA parmak izi”. Ankara Patoloji Bülteni. 8-ci cild. Ankara, 2009
5. Kan A., Öztoprak Z., Hekimoğlu T.S. Saç və kıllarda yapılan adli analizler. “Adli Tıp” dergisi, 2011
6. Arslan T.A. Kıl delillerinin kriminalistik açısından önemi. Turkish Journal of Police Studies, Volume № 2 (7-8), İstanbul, 2007
7. Büken B., Demir F., Büken E. 2001-2003 yılları arasında Abant İzzet Baysal Üniversitesi Düzce Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı’na gönderilen yaş tayini olgularının analizi ve adli tıp pratiğinde karşılaşılan güçlükler. Düzce Tıp Fakültesi dergisi, 2003
8. Çöloğlu AS. Kemik ve diş gelişimini etkileyen faktörler yaş tayini çalışmalarındaki önemi. “Adli Tıp” dergisi, 2007
9. Bilgin N., Çekin N., Gülmen M.K. ve ark. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı’na başvuran yaş tayini olgularının retrospektif değerlendirilmesi. “Mersin Üniv. Tıp Fak.” dergisi, 2003
10. Ritz-Timme S., Cattaneo C., Collins MJ et al. Age estimation: The state of the

art in relation to the spesific demands of forensic practise. *Int J Legal Med*, 2000

11. Schmeling A., Reisinger W., Loreck D. et al. Effects of etnicity on skeletal maturation: Consequences for forensic age estimations. *Int J Legal Medicine*, 2000

12. Korkut M., Tüzün B., Korkut S. ve ark. Ülkemizde adli tıp uygulamalarında karşılaşılan güçlükler ve çözüm önerileri. “Klinik Adli Tıp”, 2001

13. Nussbaum R.L., McInnes R.R., Willard H.F. Thompson & Thompson Genetics in Medicine. Houston, Texas. Saunders, 2005

14. Stark M.M. Clinical Forensic Medicina A Physician’s Guide, second edition. New Jersey, Humana Press, 2005

15. James J.P., James R., Karch S., Manlove J. Simpson’s Forensic medicine. 13th edition, 2011

16. Stout SD. The use of histomorphology to estimate age. *Journal of Forensic Science*, 2008

17. Kirkeby S., Garbarsch C. Histochemical studies of the masseter, the temporal and small zygomaticomandibular, and the temporomandibular masticatory muscles from aged male and female humans. Fiber types and myosin isoforms. *Cranio*, 2001

18. Koç A., Karaoğlanoğlu M., Erdoğan M. et al. Assessment of bone ages: Is the Greulich-Pyle method sufficient for Turkish boys? *Pediatr Int*, 2001

19. Banerjee KK., Agarwell BBL. Estimation of age from Epiphysael Union at the wrist and ankle joints in the capital city of India. *Forensic Sci Int*, 2002

20. Brooks S., Suchey JM. Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution*, 2000

21. Baransel Isır A, Bakır K, Uçak R ve ark. AgNOR Yöntemi ile İnsan Epidermisinden Yaş Tespiti. *Fırat Tıp Dergisi*, 2004

22. Dulger HE., Baransel A., Ucak R. et al. Age estimation using agnor and immunohistochemical indicators of abdomen skins. *Anadolu Tıp Dergisi*, 2005

23. Franchi L., Bacetti T., McNamara JA. Mandibular growth as related to cervical vertebral maturation and body height. *Am J Orthod Dentofacial Orthop*, 2000

24. Mito T., Sato K., Mitani H. Cervical vertebral bone age in girls. *Am J Orthod Dentofacial Orthop*, 2002

25. Aggrawal A. Age estimation in the living. In: Payne-James J, Busuttill A, Smock W; eds. *Forensic medicine: clinical and pathological aspects*. London: GMM pres, 2002

26. Willems G., Van Olmen A., Spiessens B. et al. Dental age estimation in Belgian children: Demirjian’s technique revisited. *J Forensic Sci*. 2001

27. Büken B., Büken E., Şafak A.A. et al. Is the Gök Atlas sufficiently reliable for forensic age determination of Turkish children? *Turk J Med Sci*, 2008

28. Büken B., Safak A.A., Yazıcı B. et al. Is the assessment of bone age by the Greulich–Pyle method reliable at forensic age estimation for Turkish children? *Forensic Sci Int*. 2007

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ MİLLİ MƏTBUATI

Zəfər KƏRİMOV

AMEA A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTUNUN ELMİ İŞÇISI

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, “Azərbaycan”, mətbuat, Ü.Hacıbəyli, “Kaspi”, qəzet və jurnallar, nəşr, məqalə.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, “Азербайджан”, пресса, У.Гаджибейли, «Каспий», газеты и журналы, печать, статья.

Keywords: Azerbaijan People’s Republik (Cumhuriyyet), “Azerbaijan”, press, U.Hacıbəyli, “Kaspi (Caspian)”, newspaper and magazines, publishing.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra digər məsələlərlə yanaşı Azərbaycan hökuməti ölkənin iqtisadiyyatını yüksəltmək, milli müstəqilliyimizi beynəlxalq aləmdə tanımaq və qəbul etdirmək istiqamətində geniş işlər görürdü. Bütün bu məsələlərin həyata keçirilməsində milli mətbuatın rolu əvəzsiz idi.

Azərbaycan milli mətbuatında müstəqil orqan kimi fəaliyyət göstərmiş gündəlik “Azərbaycan” qəzetinin ilk nömrəsi 1918-ci ilin iyun ayında Gəncə şəhərində dərc olunmuşdur. İlk 4 sayı Gəncədə çıxdıqdan bir qədər sonra qəzetin redaksiyası Bakı şəhərinə köçürülmüş və onun nəşri 28 aprel 1920-ci il Azərbaycanda sovet çevrilişinədək davam etmişdir.

“Azərbaycan” qəzeti ictimai-siyasi və iqtisadi-ədəbi qəzet idi. Qəzetin əsas rədaктору Ü.Hacıbəyli olmuşdur. Eyni zamanda ayrı-ayrı vaxtlarda Ceyhun Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Xəlil İbrahimov qəzet redaktorunu əvəz etmişlər. “Azərbaycan” qəzeti milli dövlətçilik ideyalarını yorulmadan təbliğ edir, xalqın tam istiqlalə qovuşması üçün mübarizə aparırdı. Qəzet eyni zamanda ölkədə milli burjuaziyanın güclənməsinə çalışır, türkçülük ənənələrini genişləndirirdi.

“Azərbaycan” qəzetində ən çox çıxış edən qələm sahibləri Ü.Hacıbəyli (M.Z., Ordan-burdañçı və s.), M.S.Axundov (Sadıq Axundzadə), M.Hənəfi, M.Hadi, Z.Hacıbəyli, Ə.Cavad (Axund oğlu), F.Köçərli, S.Hüseyn (Tanışçı), M.A.Əliyev, İ.Əbilov (İ.Ə.), X.İbrahimov (Qarabağlı Xəlil), C.Hacıbəyli, Ö.F.Nemanzadə, Ş.Əfəndizadə, M.Ə.Sidqi (Bir naxoş), Q.Rəşad (Q.R.), S.C.Cavadzadə (Xalxalı), Şəfi bəy Rüstəmbəyli (Ş.R.), Ə.Müznib, M.Rəsul -

zadə, M.H.Hacınski, H.S.Səyyah, Y.V.Çəmənzəminli, S.Bədrəddin, Əli Şövqi, Ç.Cabbarzadə (Aktyor, Dağlı), İ.T.Musayev, Ə.Cənnəti, M.Şahtaxtılı və b. olmuşdur.

“Azərbaycan” qəzetinin nəşri mətbuatımızın tarixində əlamətdar bir hadisəyə çevrildi. Lakin təəssüf ki, uzun illər boyu belə bir mühüm mövqe tutan mətbu orqan əsaslı şəkildə öyrənilməmişdi. Bunun da səbəbləri aydındır. Doğrudur, ciddi qadağalara baxmayaraq, müxtəlif vaxtlarda qəzetin son dərəcə zəngin materiallarından bir sıra görkəmli tədqiqatçılar bəhrələnmişlər. Sovetlər birliyi dövründə isə “Azərbaycan”ın materiallarından ancaq “Müsavat hökuməti”ni ifşa etmək üçün istifadə etmək olardı. Professor Nazim Axundov hələ 1965-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)” bibliografik-məlumat kitabında qəzetin 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə 4 nömrəsi çıxdığını göstərirdi. Sonra yenə həmin ilin sentyabrından Bakıda yenidən birinci nömrədən başlayıb davam etdirildiyi qeyd edilir. [1. 24]

“Azərbaycan” qəzeti müstəqil orqan kimi o dövrün bir çox ictimai-siyasi hadisələrini obyektiv şəkildə oxuculara çatdırmışdır. Cümhuriyyət dövrünün bir çox həqiqətlərini bu gün biz məhz “Azərbaycan” qəzeti vasitəsilə öyrənir, o mürəkkəb hadisələrə bir aydınlıq gətirə bilirik.

1918-ci ilin martında Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qanlı vəhşiliklərə mətbuat geniş yer ayırır və münafiqşənin əsas səbəblərini göstərməyə çalışırdı. “Azərbaycan” qəzetinin bu istiqamətdə fəaliyyəti geniş və əhatəli idi. Milli ruhlu ziyalıların bir çoxu qəzetin səhifələrində münafiqşə haqqında oxuculara məlumat verir və onun aradan qaldırılması yollarını arayırdılar. M.Rəsulzadə “Unudulmaz faciə” adlı məqaləsində yazırdı: “Martda...ictimai bir inqilab nam və pərdəsilə ortaya çıxıb milli bir ədavət icra etmişdi. Burjuaziyaya elanı-hərb edilib, əmələ və kasibə qırılmışdı. Bu nöqtəyi-nəzərdən şaumyanların Bakıda çıxardıqları hadisə leninlərin Petroqrada və Moskvadakı hərəkətlərinə qətiyyənlə bənzəmirdi. Orada sinfi bir hərb, burada isə sinif namı altında milli bir qətl icra olunurdu. Daşnaklar intiqam alırdı”. [2]

M.Rəsulzadə bolşeviklərin və erməni daşnak qüvvələrinin sinfi mübarizə pərdəsi altında apardıqları qatı millətçilik siyasətinin faciəli və qanlı nəticələrini göstərməklə yanaşı, bu siyasətin məkrli köklərini də çox dəqiq açıb göstərə bilmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın siyasi və ictimai xadimləri bütün bunlara qarşı kəskin mübarizə aparır, bolşevik və daşnak siyasətini ifşa edirdilər. Eyni zamanda xalqın mədəni-maarifçilik və siyasi şüurunu inkişaf etdirmək qayğısına da qalırdılar. Məsələn, “Kaspi” qəzeti 1907-ci və 1917-ci ildə özünün əvvəlki proqramına sadıq qalaraq təkcə Rusiyada yaşayan türk və müsəlman xalqları arasında deyil, həm də yaxın və Orta Şərqdə yaşayan müsəlmanlar arasında mədəni-maarifçilik təbliğatı apar -

maqla onların siyasi şüurunu oyatmağa və azadlıq uğrunda mübarizəyə səfərbər etməyə çalışırdı.

Bütün bunlar öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və sonrakı mərhələlərdə də mətbuat öz əhəmiyyətini qoruyub saxladı. Demokratik yönü mətbuat orqanları içərisində öz xüsusi dəsti-xətti ilə seçilən və milli dövlətçilik məsələlərini yorulmadan təbliğ edən «Azərbaycan» və «Азербайджан» qəzetləri Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər cür təxribatçı əməllərə vaxtında cavab verir və yorulmadan milli dövlətçiliyimizin müdafiəsinə qalxırdı. Gündəlik nəşr olunan «Азербайджан» qəzetinin ilk 4 sayı 1918-ci ildə sentyabrın 16-da Gəncə şəhərində çıxmış və 5-ci sayından etibarən fəaliyyətini Bakıda davam etdirmişdir. «Азербайджан» qəzetinin 5-ci sayı oktyabrın 9-da Bakıda çap olunmuş və həmin ilin sonuna kimi 70 sayı işıq üzü görmüşdür. 1919-cu ildə qəzetin 284, 1920-ci ildə isə 84 sayı çap olunmuşdur. Qəzetə müxtəlif vaxtlarda Ş.Rüstəmbəyli, C.Hacıbəyli və Ü.Hacıbəyli redaktorluq etmişlər.

1919-cu il mayın 8-də «Азербайджан» qəzeti yazırdı: «Bakıda Azərbaycanla bağlı olmayan və onun rifahını istəməyən çoxlu ünsür toplanıbdır. Gürcüstandan çıxdaş edilmiş və Rusiyadan qovulmuş bu adamlar mütləqiyyətçi Rusiyanın onlara verdiyi və sovet Rusiyasının da boyun olduğu ağalığı qoruyub saxlamaq istəyirdilər. Azərbaycanın müsəlman əhalisi qarşıdakı təhlükəni aydın dərk edir və artıq parlamenti müdafiə etdiyini bildirir». [4]

1918-ci ilin martında erməni daşnak qüvvələri bolşevik bayrağı altında Bakıda, Şamaxıda, Göyçayda, Qubada, Lənkəranda, Naxçıvanda, Zəngəzur və İrəvanda kütləvi qırğınlar törətməsi ilə bağlı «Azərbaycan» qəzeti məlumatlar dərc edir və əhalini mütəmadi olaraq qanlı olaylarla tanış edirdi.

«Bir tərəfdən Andranikin dəstələri, digər tərəfdən – Dro, Keri, Muradın dəstələri döyüşürdü. Bütün tərklənmiş müsəlman kəndləri yandırılmış və məhv edilmişdir... Bütün bunlarla eyni vaxtda Şaumyanın, Avakyanın təxribatçı oyunu nəticəsində Şamaxı hadisəsi baş verdi.

Bu məsələ ilə əlaqədar Şaumyanın yazdığı məktub Gəncə komendantının əlinə keçmişdi. Bu məktubdan açıq görünürdü ki, Şaumyan, Avakyan – sudan duru daşnaklar... və Step Lalayevin quldur dəstəsi gecə müsəlman evlərinə hücum edərək, ev sahiblərinin silahlarını əlindən alıb onları məhv ediblər. 20 martda – başqa bir şahid danışır ki, mən Tatevos Əmirovun 3 silahlı erməni ilə «İsmailiyyə» binasının «Kaspi» qəzeti redaksiyası döngəsi tərəfdən binaya daxil olduğunu və çox keçmədən binanın alova bürünərək yandığını gördüm. Yanan «İsmailiyyə» binasının alovu qonşu Tağıyev məktəbinə təhlükə yaratmışdı. Lakin realni məktəbin xidmətçiləri dolu kimi yağan güllə altında məktəbin damını sulayaraq onu xilas edərək saxladılar». [5]

Bu cür məqalələr çap etməklə qəzet xalqa dostu ilə düşməni tanımağa kö-

mək edir və onu öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəyə daim səfərbər olmağa çağırırdı. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, erməni-azərbaycanlı münaqişəsi bu illərdə erməni tərəfinin əsassız ərazi iddiaları üzündən güclənmiş, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda daşnak dəstələri bir çox kəndləri viran qoymuşdular. Yaşanan faciəli olaylarla bağlı “Азербайджан” qəzetində Azərbaycan qadınlarının erməni qadınlarına müraciəti dərc olunmuşdu. Müraciətdə bu hallara son qoymağa çağırış sədaları səslənirdi: “Başa düşmək vaxtıdır ki, bütöv xalqı qırmaq, məhv etmək mümkün deyil !” [6]. Savadlı qadınlarımızdan olan Z.Qaibova və S.Vəlibəyovanın imzaladığı müraciət bu sözlərlə tamamlanırdı: “Elə isə öz səsinizi qaldırın, qılınclar öz qınlarına qoyulsun”. [6]

Göründüyü kimi, “Azərbaycan” və “Азербайджан” qəzetləri erməni quldurlarının ölkədə törətdiyi qanlı vəhşilikləri kəskin şəkildə pisləyir və buna dərhal son qoyulmasını tələb edirdi. Düşmən tərəfi cinayət əməllərindən daşındırmaq məqsədilə hətta qadınlarımız da mətbuatda öz səsinə ucaltmalı olmuşdu. Müraciət Azərbaycan qadınının sülhsevər xüsusiyyətlərə malik olmasından xəbər verir və erməni mətbuatının yaydığı böhtanlardan fərqli olaraq sağlam düşüncə və məntiqə əsaslanırdı. Amansız düşməne ünvanlanmış bu müraciət eyni zamanda Azərbaycan qadınının humanist duyğularını açıb göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olmuş «Azərbaycan» qəzeti xalqın və milli hökumətin taleyi ilə bağlı narahatlıq doğuran məsələlərə daim diqqət yetirir, problemin ətraflı təhlilinə çalışır və çıxış yollarını axtarıb arayırdı. Bir çox qələm sahibləri bu mövzu ilə bağlı mətbuatda çıxış edir, öz mülahizələrini bildirirdi. “Azərbaycan” qəzeti öz səhifələrində xalqın azadlığı və istiqlalə qovuşması ilə bağlı mütəmadi yazılar dərc edirdi. Qəzetdə bir çox görkəmli publisist və qələm sahiblərinin məqalələri çap olunurdu. Bir müddət “Azərbaycan” qəzetinə redaktorluq etmiş istedadlı jurnalist və böyük bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin (1885-1948) fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, məqalələrinin birində Azərbaycan türklərinin soy kökünün əcnəbilər tərəfindən təhrif olunmasına qarşı etiraz edərək yazırdı: “İndiyə qədər o dərəcədə bişüür olmuşuq ki, bütün Qafqaz millətlərindən təkə-təklidə ədədcə çox olduğumuz halda biz, Azərbaycan türkləri haqqında nəinki Avropanın, hətta yüz ildən bəri üstümüzdə sahiblik edən Rusiyanın da dürüst xəbərləri yox idi. Ruslar bu günə qədər bizə “persian” deyər İran və fars millətindən hesab edirlər. Mən özüm bizim «persian» olmayıb türk olduğumuzu Moskva və Petroqraddan əlavə Bakının özündə də bir çox ruslara dəfələrlə qandırmışam”. [7]

Ü.Hacıbəyli məqalədə Azərbaycan türklərinin bu vaxta qədər özlərini digər xalqlara tanıda bilməməsinin başlıca səbəblərini izah etməyə çalışır və bunun çıxış yollarını göstərirdi. “Bəs biz Azərbaycanı və iki milyondan artıq olan

Azərbaycan türklərini Avropaya və müttəfiq dövlətlərə indidən tanıtmalıyıq: özümüzdə məxsus tarixə, gözəl və xüsusi bir ədəbiyyata, sənayeyi-nəfisəyə malik olduğumuzu onlara bildirməliyik; dilimizin firəng (fransız – Z.K.) dili Avro padə olan kimi, bütün Qafqazda ümumi bir dil olduğunu, məsələn, bir ləzgi ilə bir erməninin və ya bir malakan ilə bir aysorun bir-biri ilə türk Azər - baycan dili ilə danışmağa məcbur olduğunu isbat etməliyik» . [7]

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, onun dil və mədəniyyətini, incəsənətini qoruyub saxlamaq və bütün dünyaya tanıtmmaq üçün mətbuatda yorulmadan mübarizə aparan Ü.Hacıbəyli, azadlığımızın əleyhinə fəaliyyət göstərən bəzi partiyaların bədnam əməllərini kəskin şəkildə pisləyərək yazırdı: “Bir şəxs və ya bir partiya bir məmləkətin azadlığı əleyhinə çalışarsa və o milləti digər bir millətin və ya bir neçə xodsər adamların hökmü altında qul etmək istərsə, o şəxs, o partiya bugünkü inqilabat nöqtəyi-nəzərindən insaniyyətə düşməndir. Adını sosialist də qoymuş olsa, hürriyyətpərəst də qoymuş olsa, yalandı, onun əsl adı insaniyyət düşmənidir”. [8]

“Azərbaycan” qəzeti AXC-nin mövcudluğunun ilk günlərindən gənc respublikanın bütün həyatını diqqətlə izləyir, bir çox mühüm problemi gündəmə gətirərək ciddi mükəlimə predmetinə çevirirdi. Məsələn, Ü.Hacıbəyli “Mühüm məsələlər” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan hökumətinin düşmənləri çoxdur. Türklər gedəndən bəridir ki, onlar dil açıb hökumətimizi hər yerdə məzəmmət etməyə və bunu möhkəmləndirməyə çalışırlar. Bakı şəhərindəki bədxahlarımız bəs deyildir ki, Tiflisdə rus “sosialist”lərindən və erməni “daşnak”larından ibarət olan bir kirvə ki, - amal və arzularının şeytanət və xəyanətlərinə görə “qara kirvə” adlanmasına “behəqq layiq və şayəstədirlər – hökumətimizin və hətta bütün millətimizin əleyhinə qəzetlərin sütunlarında ağızlarına gələnə deyib Azərbaycan hökumətinin dağıdılmasını və Azərbaycan türklərinin də ümumqafqaz konfransına buraxılmamalarını tələb edirlər !” [7]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu milli dövlətçiliyimizin, yəni azərbaycanlıların milli idealının artıq reallığa çevrilməsi demək idi, başqa sözlə desək, AXC-nin yaranması və mövcudluğu azərbaycanlı milli idealının təntənəsi və təcəssümü idi. AXC-nin meydana gəlməsi və yaşaması səbəblərindən biri də heç şübhəsiz, “azərbaycanlı milli mənlik şüurunun forma ləşması» və ya «azərbaycançılıq ideyası»nın təşəkkülü prosesinin başa çatması idi. Türkçülüüyü və islamçılığı inkar etməyən bu ideya milli dövlət quruculuğunun yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu ideyanın təbliğində mətbuat əvəzsiz imkanlara malik olub, öz səhifələrini görkəmli ictimai xadimlər və adi yazarların üzünə həvəslə açırdı.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı dövrdən başlayaraq Ermənistanla hərbi münaqişələr səngimirdi, Dağlıq Qarabağda və

CÜMHURİYYƏT VƏ MİLLİ MƏTBUAT

ətraf kəndlərdə Andranikin dəstələri görünməmiş vəhşiliklər törədir, yerli azərbaycanlı əhalini daima vahimədə saxlayırdı. Azərbaycan hökuməti öz hərbi hissələrini həm bu əraziyə, həm də Zəngəzura yeritməyə məcbur olmuş - du. Yalnız 1919-cu ildə Xosrov bəy Sultanov Dağlıq Qarabağa qubernator təyin olunandan sonra dinc əhali sərbəst nəfəs ala bildi və həmin ilin noyabrın 23-də Ararat Respublikası ilə Azərbaycan arasında saziş imzalandı. Bu sazişə uyğun olaraq Azərbaycan hökuməti öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırırdı. Bağlanmış müqaviləyə əsasən hərbi hücumlar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar yolu ilə həll olunmalı idi. Lakin erməni tərəfi bu sazişi pozaraq Zəngəzura öz qoşun hissələrini göndərdi. Məhz bundan sonra Zəngəzurdakı Azərbaycan kəndlərinin talan olunması və dinc azərbaycanlı əhalisinə vəhşicəsinə divan tutulması halları kütləvi xarakter aldı.

Gətirdiyimiz çoxsaylı faktlardan da aydın olur ki, Şimali Azərbaycanda döv - lətçilik şüurunun inkişafında milli mətbuatımız önəmli rol oynamışdır. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində çıxan “Azərbaycan”, “Азербайджан”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, “Zənbur”, “Kaspi” və s. qəzet və jurnallarda çap olunan məqalələr, şeir və hekayələr buna misaldır. Ancaq bolşevik yönümlü qəzet - lər, o cümlədən, Bakıda fars və erməni dillərində çıxan qəzetlərdə cümhuriy - yət hökumətinin bütün mütərəqqi addımları xalq kütlələrinə qərəzli və böhtan şəklində çatdırılır, iftira dolu materiallara geniş yer verilirdi. Lakin demokra - tik ruhlu mətbuat orqanları xalqa daha yaxın olduğu üçün, onun mövqeyini ifadə edən yazıları ilə dövlətçilik düşüncəsinin formalaşması və möhkəmlən - dirilməsi işinə böyük töhfələr verdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra tam sərbəst fəaliyyətə keçən milli mətbuat, ölkədə aparılan dövlət quruculuğu məsələlərini obyektiv şəkildə daha operativ formada işıqlandırmaya başlamışdı ki, bu da idarəçilik - də mövcud olan nöqsan və çatışmamazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasına imkan yaradırdı. “Kaspi” (1881-1919), “İstiqlal” (1918-1920), “Müsavat” (1918-1919), “Hüriyyət” (1919-1920), “Övraqi-nəfisə” (1919), “Azərbaycan” (1918-1920), “Азербайджан” (1918-1920) və s. mətbu orqanlar ölkədə bir çox dövlət əhəmiyyətli məsələlərin, elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə eləcə də parlament və ordu quruculuğu kimi mühüm sahələrin inkişafı ilə bağlı geniş çeşidli yazılar dərc edir, tanınmış ziyalıların fikirlərini oxuculara çatdırır - dılar.

Demokratik milli mətbuat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox fəaliy - yət istiqamətlərini geniş əks etdirməklə yanaşı, ölkə parlamentində qəbul olu - nan yeni qanunların mahiyyətini də ictimaiyyətə açıqlayırdı. Mətbuat kütlə - nin, xüsusən də savadlı ziyalı təbəqənin yeni qanunlara münasibətini öyrənin və Xalq Cümhuriyyətinin ilk baş naziri F.Xoyskinin və digər hökumət rəsmi -

lərinin ölkədə aparılan dövlət quruculuğu ilə bağlı məqalə və çıxışlarını rəsmi dövlət qəzeti olan “Azərbaycan” və “Азербайджан”da dərc edərək, ictimaiyyətə çatdırırdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətini, xüsusən də qonşu dövlətlərlə ərazi münaqişələri məsələlərini diqqətlə müşahidə edib izləyən milli mətbu orqanlar, vəziyyətdən çıxış yollarını arayır, ölkəmizin Qərbi Avropa dövlətləri ilə yaratdığı dostluq və əməkdaşlıqla bağlı hər bir diplomatik uğuru sevinc və qürur hissi ilə oxuculara təqdim edirdi.

Şimali Azərbaycanda nəşr olunan bolşevik yönlü mətbuat orqanları «Hümmət» (1917-1918), “Bakinskiy raboçi” (1906-1908), “Qudok” (1907-1909), “Azərbaycan fəqərəsi” (1919-1920), “Al bayraq” (1920), “Kommunist” (1919-1992) və b. isə sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qələbə qazanmasına səy göstərir, AXC-nin fəaliyyətinə hər vasitə ilə mane olaraq onun mövcudluğunu süquta uğratmaq və yönəltdiyi siyasəti xalq arasında gözdən salmağa çalışırdılar. Sosializm xülyasına qapanmış Azərbaycan bolşevik mətbuatı milli ruhlu ziyalıların Xalq Cümhuriyyətinə olan sevgi və inamından ehtiyatlansa da bu cür insanlara əsassız böhtanlar yağdırmaqdan əl çəkmir, əməllərinə görə tarix qarşısında cavab verməli olacaqları ilə ittiham edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunan demokratik yönümlü mətbuat orqanları milli dövlətçiliyimizin güclənməsi və vətəndaş cəmiyyətinin hərtərəfli inkişafı məsələsində əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, Şimali Azərbaycanda yeni yaranan müasir dövlət və idarəçilik ənənələrinin mətbuatda obyektiv təbliği işinin də əsasını qoydular.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuat (1832-1920). Bakı, 1965
2. Rəsulzadə M. Unudulmaz faciə. “Azərbaycan” qəzeti, 1919
3. Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər. Bakı, 1971
4. “Азербайджан” qəzeti, 1919
5. “Azərbaycan” qəzeti, 1919
6. “Азербайджан” qəzeti, 1919
7. Hacıbəyli Ü. Mühüm məsələlər. “Azərbaycan” qəzeti, 1918
8. “Azərbaycan” qəzeti, 1918

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРЕССА И АЗЕРБАЙЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА

3. КЕРИМОВ

Демократические органы печати периода АДР – «Каспий», «Мусават», «Хуррият», «Овраги-нафисе», «Азербайжан» (на азербайжанском и рус-

ском языке) и другие активно участвовали в определении и обсуждении животрепещущих проблем общественно-политической жизни государства. Именно этим демократическая печать играла огромную прогрессивную роль в формировании гражданского общества и развитии демократических традиций.

SUMMARY
THE NATIONAL PRESS AND THE AZERBAIJAN
DEMOCRATIC REPUBLIC
Z.KARIMOV

Democratic organs of the press of the ADR period – “Caspian”, “Musavat”, “Hurriyat”, “Ovraqi-nafiseh”, “Azerbaijan” (in Azerbaijan and Russian) and others were actively involved in the determination and discussion of issues of vital importance in the socio-political life of the state. Namely for this the democratic press played a great role in shaping of progressive civil society and the development of democratic traditions.

HƏRBİ TERMİN VƏ ANLAYIŞLAR

Sərbəst atəş xətti düşmənin müdafiə mövqeyinə yaxınlaşarkən yüngül silahların güclü atəşə başlayacağı xətlərdir. Sərbəst atəş xətti pulemyotlar üçün 750 m, avtomat silahları üçün 400 m məsafədə təyin edilir. Sərbəst atəş xətti təqım komandiri tərəfindən təyin edilir və qonşu təqımlarla koordinasiya edilir.

Qoruma atəş xətti (QAX) ƏDX-nin qarşısında düşmən hücumlarını saxlamaq məqsədilə planlaşdırılmış iriçaplı pulemyot atəşlərinin istiqamətləndirildiyi xətdir. Qoruma atəşi ƏDX-nin 50-150 m önündə ƏDX-nə paralel olaraq meyilli cinah atəşi şəklində icra edilən üfüqi və fasiləsiz bir atəşdir. Pulemyotlar 600 metrə məsafədə bir nöqtəni nişan alaraq atəş açırlar.

Arakəsmə atəşi düşmən hücumlarını ƏDX önündə saxlamaq məqsədilə pulemyotların qoruma atəşləri və maneə sistemi ilə koordinasiyalı olaraq top və minaatanlar tərəfindən müəyyən yaxınlaşma istiqamətlərini bağlamaq üçün ƏDX-nin 200 m qədər önündə təyin edilmiş bölgələrə istək ilə yerinə yetirilən uzunmüddətli və planlaşdırılmış xüsusi bir atəş cəmləşməsidir.

QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ JURNALİSTLƏRİN ROLU

Qaşqay RAMAZANOV

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN JURNALİSTİKA

FAKÜLTƏSİNİN DOKTORANTI

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, “qaynar nöqtə”, etnik münaqişələr, erməni ekstremizmi, təmas xətti.

Ключевые слова: Карабахская война, "горячая точка", этнические конфликты, армянский экстремизм, линии соприкосновения.

Keywords: Karabakh war, “hot Spots”, ethnic conflicts, armenian extremism, contact line.

E-mail: qasqay_72@mail.ru

Kütləvi informasiya vasitələri milli münaqişələrin qızıqdırılmasında olduğu kimi, onun həll edilməsində də əvəzedilməz rol oynayır. Əhaliyə faktları çatdırmağa çalışarkən ziyalıların nümayəndələri, xüsusilə jurnalistlər çox vaxt ehtiyatsız ifadələrə yol verir, bu isə ağır nəticələrə gətirir. Operativ informasiya çatdırmağın vacibliyini anlamaqla, buna qərəzsiz olaraq bütün etnik və milli ayrı-seçkiliyi kənara qoyaraq cəhd göstərmək lazımdır. Təəssüf ki, heç də həmişə bu prinsipə sadıq qalmaq olmur, ehtiyatsız ötürülmüş hər hansı bir ifadə millətlər arasındakı münasibətlərin daha da gərginləşməsinə gətirib çıxarır.

Bütün münaqişələrdə olduğu kimi, informasiya faktoru Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində, daha doğrusu, Qarabağ müharibəsində az rol oynamayıb. [3.7] Dağlıq Qarabağ münaqişəsi göstərdi ki, kütləvi informasiya vasitələri etnik münaqişələrin nizamlanmasında rol oynadığı kimi, münaqişənin qızıqdırılmasına da xüsusi təsir göstərə bilir. [1.17]

70 il kapitalizm aləmindən təcrid olunmuş qapalı toplum erməni ekstremizminin baş qaldırdığı 1988-ci ildə indiki kimi informasiyalaşmamışdı. Bu səbəbdən istər on minlərcə azərbaycanlının yaşadığı Ermənistan SSR-dən, istərsə də erməni faşizminin çomaq saldığı “barıt çəlləyi”ni xatırladan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən gələn sayıqlar dəqiq məlumat kimi qəbul olunur, onsuz da informasiyasızlıq vakuumunda çırpınaraq qarşısı alınmaz xaosa yuvarlanan Azərbaycan cəmiyyətini yönləndirməyə kifayət edirdi.

1988-1990-cı illərdə mərkəzin mövqeyini əks etdirən və vəziyyətlə bağlı həqiqəti ciddi cəhdlə əhalidən gizlətməyə çalışan yeganə informasiya mənbə-

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

yi rəsmi KİV idi. Əlbəttə, bu normallaşmaya təsir etmirdi, əksinə münasibətləri daha da gərginləşdirirdi. İnsanlar çaş-baş düşürdülər: niyə mərkəzi KİV onları öz gözlərinin gördüklərinə inanmamağa məcbur edir. [3.77–78]

1987-ci ildən Azərbaycanın ətrafında ən real informasiya müharibəsi gedirdi. Eyni informasiya infrastruktur və texnologiyaya malik olan köhnə Sovet mətbuatı SSRİ-nin süqutu dövründə Azərbaycandakı hadisələr haqqında həqiqəti bir-iki sözlə də çatdırmır, əksinə tamamilə təhrif olunmuş formada təqdim edir, ya da həyasızcasına susurdu. Nəticədə bu dövlətin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Respublikası mütləq informasiya blokadasına alınmışdı. Belə ki, dünya Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınları görə bilmədi, Sumqayıt və 1990-cı ilin Qanlı Yanvar hadisələri haqqında məlumatları təhrif olunmuş şəkildə öyrəndi, Xocalıda və digər işğal olunmuş ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım faktiki olaraq qəbul etmədi. [4.4]

1990-cü illərin əvvəllərində Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi bütün sürəti ilə davam edirdi. Azərbaycan Sovet İttifaqından ayrılaraq müstəqilliyini elan etmiş, Ermənistan da müstəqil bir dövlət olmuşdu. Ancaq Sovet İttifaqının dağılmasından sonra “Pandoranın qutusu” açılmışdı: illərdir “həsir altında” qalan düşmənçiliklər, torpaq uğrunda mübarizələr, müstəqilliklə birlikdə baş qaldıran mikromillətçilik xəstəlik kimi bütün Qafqaza yayılmışdı. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına aid Dağlıq Qarabağ regionuna hücumu ilə düşmənçilik kulminasiya nöqtəsinə çatmışdı...

Müharibə başlamış, Dağlıq Qarabağ ermənilərin əlinə keçmişdi. Çünki o dövrdə əsən “müstəqillik küləkləri” ilə həm systemsizlik hakimdi, həm də “torpaq işğal edənin əlində qalır” kimi beynəlxalq hüquqa zidd bir metod tətbiq edilməyə başlanılmışdı. [2.104–105]

Bu çətin dövrdə cəmiyyətimizə münəqişə ocağından dəqiq və əsl həqiqətləri çatdırmaq üçün Dağlıq Qarabağa gedən jurnalistlərin fəaliyyətini sovet rejiminin hələ də hökm sürdüüyü o dövr üçün qəhrəmanlıq hesab etmək olardı.

Döyüş bölgələrində baş verən hadisələrin içində olan jurnalistlərimiz siyasi çəkişmələrdən kənarında dayanaraq olayları vətənpərvərlik mövqeyindən işıqlandırmağa çalışıblar. Həqiqətən də “qaynar nöqtə”də işləmək praktikası olmayan Azərbaycan jurnalistləri münəqişə tərəfinin vətəndaşları olduqlarından məsələyə elə vətəndaşlıq prizmasından yanaşmış, Qarabağa yollanmağı və döyüşlərdə öz qələmlərini süngüyə çevirməyi mənəvi borcları hesab ediblər. O cümlədən, torpaqların keşiyini çəkən əsgər və zabıtlərin döyüş ruhunu artırmaq və o dövrdə hərbi əməliyyatların gedişi barədə yayılan rəsmi informasiyalarla reallığın bir-birinə əks olması tendesiyalarını araşdırıb, həqiqəti çatdırmaq istəyi olmuşdur. Hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş bir müxbir yazır: “Hərbi əməliyyatlardan 10 ildən çox vaxt keçsə də hələ də fikirləşəndə dəqiqləşdirə bilmirik ki, bizi döyüş bölgəsinə aparən nə idi: ro-

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

mantika, vətənpərvərlik, yoxsa macəra yangısı? Ancaq dəqiq idi ki, bu, “qaynar nöqtə”lərdə fəaliyyət göstərən xarici jurnalistlərə verilən iri məbləqli qonorar əldə etmək istəyi ilə bağlı deyildi”. [1.18]

Müharibə gedən dövrdə bölgədə jurnalistlərin olması heç də həmişə Azərbaycan tərəfinə xeyir gətirmirdi. Belə ki, Bakıdan və Moskvadan gələn müxtəlif telekanallardan olan jurnalistlərin düşünlməmiş hərəkətləri Azərbaycan hərbçilərinə sonradan baha başa gəlmişdi. Telekanalların birində Azərbaycan döyüşçülərinin qəhrəmanlığından bəhs edən reportaj verilmişdi: “Kənd adı çəkdilər və bildirdilər ki, iki döyüşçü həmin kəndi qorusa dasakinlər onlara güvənir və kəndi tərk etmirlər. Səhəri günü məlum oldu ki, ermənilər çox kiçik qüvvə ilə həmin kəndə hücum edərək işğal edib. Bunları başa düşən əksər jurnalistlər öz reportajlarında bu tip informasiyaların açıqlanmasından çəkinməyə çalışırdılar. [1. 20]

Jurnalistlərin siyasətçilərin səhvlərini təkrarlayan özünəməxsus işləri vardı, amma məqsəd olduqca vacib idi: o qorxulu müharibədən məlumat çatdırmaq. 13 jurnalist bu yolda həyatını qurban verdi. 16 jurnalist yaralanaraq şikəst oldu. [3. 6]

“Qarabağ” qəzetinin jurnalisti Sarvan Ağayev o dövrdəki fəaliyyəti barədə yazır: “Mən DQMV-də hələ münaqişə təzə qızışanda olmuşdum. Mənim ilk məqaləm də həmin dövrü əhatə edir. Orada Ağdamdan Şuşaya hərəkət edən avtobusun Əsgəran rayonu ərazisində ermənilər tərəfindən daşa basılması qeyd olunmuşdu. Təsadüfənmi, yoxsa taleyin hökmü ilə mən həmin avtobusda olmuşdum. DQMV ərazisində qayda-qanun yaratmaq üçün çağırılmış sovet qoşunları bizim avtobusu dayandırdı. Avtobusun öz marşrutu üzrə təhlükəsiz hərəkətini təmin etmək əvəzinə onlar bizə geri qayıtmağı əmr etdilər. Biz böyük çətinliklə Xocalıya çatdıq. Bu hadisə barədə mənim məqaləm tam ola bilməzdi. Ona görə ki, söhbət sovet əsgərlərindən gedirdi ki, onların adını çəkməyə qoymurdular. Buna baxmayaraq, dərc olunan o balaca informasiya bir çox şeydən xəbər verirdi.

Sarvan Ağayev daha sonra qeyd edir: “Yalnız 1991-ci ildən sonra belə imkan yarandı, bu zaman jurnalistin məsuliyyəti də ortaya çıxdı. Hərə öz vicdanı ilə həll edirdi: nəyi yazmaq olar, nəyi olmaz. Məsələn, 1991-ci ildə Xocavənd şəhərinin işğal edilməsindən sonra dövlət katibi Tofiq İsmayılovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının yüksək vəzifəli şəxsləri Ağdama gəldilər. 20 noyabr 1991-ci il tarixində 21 nəfər Xocavənddəki vəziyyəti öz gözləri ilə görmək üçün vertolyotla oraya doğru uçdular. Qayıdanda onların vertolyotları ermənilərin yaşadığı Qarakənd kəndi üzərində vuruldu. Bu vertolyotda jurnalistlər də həlak oldu. Mən faciə yerinə getmək üçün bütün vasitələrə əl atdım, amma buna nail ola bilmədim, çünki yollara ermənilər nəzarət edirdilər... Jurnalist Çingiz Mustafayevin söyləri nəticəsində faciə yerinə bir neçə

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

telejurnalistin buraxılmasına icazə verilməsi həll edildi. Qalanları informasiyanı ikinci əldən almaqla kifayətlənməli oldular. Mən öz kanallarımı yada salıb, rayon milis şöbəsinə yollandım... fürsətdən istifadə edib həlak olanların meyitlərini təxliyyə etmək üçün kömək çağırdım. Biz meyitləri Ağdam məscidinə gətirdik. Fotoqrafla birlikdə bu faciə haqqında geniş reportaj hazırladıq və öz qəzetimizdə çap etdirdik. Bu zaman dövlət televiziyasının və Rusiya telekanallarının təhrif olunmuş informasiyaları nəticəsində vertolyotun qəzaya uğraması barədə rəy yaradılmışdı. Ancaq bizim reportaj və digər müstəqil jurnalistlərin materialları sayəsində 22 noyabrda artıq respublika ictimaiyyəti faciənin əsl mahiyyəti barədə məlumatlandırıldı. 20 noyabr 1991-ci il tarixindən sonra əsl müharibə başladı... [3. 8]

Təkcə sovet jurnalistikasında hərbi jurnalistikada ciddi təcrübəsi olmayan Azərbaycan jurnalistləri deyil, qonşu ölkələrin media nümayəndələri də bəzən təsadüfən, sözün əsl mənasında desək, bəzən də “zorən” bu vəzifəyə yönəldilirdi. Məsələn, artıq müharibə jurnalistikasında saç ağırtmış Türkiyənin qocaman jurnalistlərindən Mətə Çubuqçu bu sahəyə gəlişini belə təsvir edir: “Müharibə jurnalisti əslində mənim çox bildiyim, seçdiyim bir sahə deyildi. “Kanal 6” telekanalında “Xarici xəbərlər” şöbəsində işləyirdim. “Azərbaycana gedə bilərsənmi”, – deyər soruşdular. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi hələ də davam edirdi. İlk getdiyim müharibə o idi. Bu növ informasiya əldə etmək üsulu mənə maraqlı gəldi. O vaxta qədər heç bir müharibə, silahlı toqquşma və ya böhranlı vəziyyətin hökm sürdüyü regionda olmamışdım. “Soyuq müharibə” sonrasında regionumuzda vəziyyət heç vaxt müharibəsiz, silahlı toqquşmasız və böhransız ötürmədiyi üçün girdiyim macəranın davamı da gəldi. Bosniyada, ardından Kosovada müharibə başladı. Bunları müxtəlif dövrlərdə işıqlandırdım.

Makedoniyada qaçqınların köçünü izlədim. Azərbaycana dəfələrlə gedib gəldim. Bir də gördüm Şimali İraqdayam. Cənub-Şərqi Anadoludakı vəziyyəti yerində izləyirdim. 1996-cı ildə Taliban Əfqanıstanda hakimiyyəti ələ keçirdiyi vaxt ordaydım. Çeçenistanda, Əlcəzairdə oldum... Bəlli bir mərhələdən sonra, belə bir formalaşmadan sonra hər kəs səni müharibə jurnalisti kimi görməyə başlayır. Bir yerdə problem, böhran, silahlı toqquşma varsa, “Sən get”, - deyirlər. Təbii ki, bu, mənim də seçdiyim yol oldu”. [2. 30]

Ümumiyyətlə, araşdırma göstərir ki, “qaynar nöqtələr”dəki iş prinsiplərini öyrəndiyimiz digər savaşa müxbirləri əvvəllər bu sahədə fəaliyyət göstərməyiblər... [1. 23]

M.Çubuqçu illər sonra qələmə aldığı kitabında Azərbaycana ezam olunduğu zaman keçirdiyi hissələri və ölkədəki vəziyyəti belə təsvir edir: “Azərbaycan müharibədə və ya cəbhə bölgəsində ilk təcrübəm olacaqdı. O günə qədər belə regionlara necə gedildiyini, hansı hazırlıqlar görüldüyünü, kimlərlə əlaqə ya-

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

radılacağını bilmirdi. Bu da normal idi, çünki hər cür təcrübəsizlik bir təc-rübə kimi gələcək “dəfələr” üçün müsbət təsir göstərəcəkdə. Bax, o günlərdə müharibə bölgələrində jurnalist fəaliyyəti ilə bağlı televiziya izlədiklərimdən başqa heç nə bilmirdim. Yəni bir tankın, təyyarənin hansı tip olduğundan qismən məlumatım vardı. Hərbi terminologiyadan bir az xəbərim var idi.

Ölkənin əksər hissəsində silahlı toqquşmalar olmasa da, Azərbaycanda vəziyyət çox böhranlı idi. Bütün cəbhələrdəki mövqelər yavaş-yavaş əldən gedirdi. Bu əsnada rusların dəstəyini alan erməni qoşunları Qarabağı işğal edəndən sonra ölkənin daxili regionlarına doğru irəliləməklə hədələyirdilər. Azərbaycana çatan kimi təbii olaraq əvvəldən adlarımız jurnalistlərdən kömək istədik. Azərbaycanda cəbhələri dolaşdıq, azərbaycanlı əsgərlərlə görüşdük, kiçikmiqyaslı toqquşmaları çəkdik. Təbii ki, hamısı bir qədər təcrübəsiz və əlüstü vasitələrlə hazırlanan xəbərlər idi. Burada televiziya təzə işləməyin də təsiri vardı. Çünki televiziya kanalları və qəzet redaksiyalarının iş forması fərqli idi. Televiziya görüntü hər şey demək idi, gördüyünüz, amma kameranın qeydə almadıqları xəbər ola bilməzdi. Doğru-dürüst “stand up” yerinə yetirilməsini belə bilmirdim. Amma hər şeyin bir ilki vardı.

Azərbaycanda vəziyyət ürəkaçan deyildi, amma bunu birbaşa deyə bilmirdik. Dost və qardaş ölkə kimi xəbərlərin hazırlanmasında daha diqqətli olmaq gərək idi. Vaxt keçdikcə bunun da doğru olmadığını öyrənəcəkdik. Çünki həqiqətləri söyləməmək yaxın olduğunuzu düşündüyünüz tərəfə belə xeyir vermirdi. Azərbaycandakı vəziyyəti həqiqətə uyğun tərəfi ilə çatdırmamışdıq. Halbuki, Azərbaycan ordusunun acınacaqlı vəziyyətini olduğu kimi çatdırısaydıq, bəziləri bunları nəzərə alardı. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra ordu da bölüşdürülmüşdü. Azərbaycan hazırlıqlı əsgər və zabitlər cəhətdən zəif idi. Sovet siyasətinin nəticəsi kimi azərbaycanlılar hərbi sahəyə yaxşı yönləndirilməmiş, əksinə bunun qarşısı alınmışdı”.

Latviyadan olan jurnalist Tatyana Çaladze də Qarabağ müharibəsinin həqiqətlərinin işıqlandırılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. 1992-ci ilin sonlarından Azərbaycana gələrək Dağlıq Qarabağ müharibəsinin işıqlandırılmasında iştirak edən jurnalist, hətta döyüşlərdən birində yaralanmışdı. Onun Azərbaycan-Ermənistan qarşıdurması haqqında bir sıra məqalələri, fotosənədlərdən ibarət kitabları çap olunub. Ən nəhayət, "Bakinskiy raboçi" qəzetinin baş redaktor müavini olduğu vaxt Tatyana Çaladzenin yazdığı, Qarabağ münaqişəsinin 1988-94-cü illər dövrünü əhatə edən, 2009-cu ildə rus dilində çap olunan “Qarabağ soyqırımı: məhkum olunmuş Xocalı” kitabında ermənilərin Dağlıq Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər barədə geniş faktlar öz əksini tapmışdır. 800-dən çox səhifəsi olan kitabda təkcə Xocalı faciəsi deyil, ümumi - likdə, Qarabağda baş verən hadisələr barədə geniş faktlar toplanmışdır. Kitab - da ilk dəfə olaraq həm istintaq materialları, həm də son dərəcə məxfi sənəd -

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

lər yer almışdır. [5]

Münaqişənin işıqlandırılmasına könüllü “jurnalistlər” də xüsusi kömək göstərmişdilər. Bunlar kiçik videokamera və fotoaparatlara olan yerli sakinlər və hərbcilər idi. Onların bəziləri baş verənləri xronologiya ilə bloknotda qeyd alırdılar. Həmin könüllülərin hesabına sonradan hərbi döyüşlərin real mənzərəsini yaratmaq mümkün olurdu. Peşəkar stringerlər sayılmasalar da konkret işi olmayan, yalnız döyüş bölgələrindən qiymətli kadrlar çəkib, xarici telekanallara təqdim edənlər də Qarabağ münaqişəsinin təcrübəsində az olmamışdır. O vaxt Dağlıq Qarabağdan gətirilmiş hər videoçəkilişə görə təqribən 500 ABŞ dolları qazanmaq olurdu. Yeni qazanc imkanı yerlilərdən daha çox tələbələri maraqlandırmışdı. Xarici kanallar da bu yerlərə daha çox bələd olan tələbələrin xidmətindən istifadə etdiyindən müharibə zonasında əsl “bum” yaranmışdı.

“Assoşeyted Press”, AFP, “Taym”, “Moskva nyus” və “Fokus” üçün stringerlik edən Ruben Manqusaryan əsasən fotojurnalistika ilə məşğul olub. Vəcib saydığı hər şeyi çəkdiyini xatırlayan fotomüxbir senzura ilə qarşılaşmamasını ancaq işinin xüsusiyyətləri ilə izah edir. Onun sözlərinə görə əsas çətinlik, erməni döyüşçülərin şəkillərinin çəkilməsini istəməməsi idi. Onlar “kim şəkil çəkdirirsə, sonra ölür” formasında yayılan şayiələrə çox inanırdılar. [1.22]

Azərbaycanlı hərbi reportyor Məqsəd Nur Sarıyev isə onların belə problemlə qarşılaşmadıqlarını xatırlayır. Hərbcilər də Azərbaycanın məruz qaldığı informasiya blokadasının yarılmasında maraqlı olduqlarından jurnalistlərə mehriban davranır, istənilən şəkli çəkməyə imkan verir, hətta döyüş əməliyyatlarını işıqlandıranlara ölümə belə hazır olan xüsusi mühafizəçi ayırırdılar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan tərəfdən hərbi əməliyyatların gedişini işıqlandıran fotomüxbirlər elə də çox olmayıb. Araşdırmalar göstərir ki, ermənilərin döyüşə hazırlaşması barədə ilk fotofaktları (ermənilərin buludları dağıtmaq üçün onlara verilən topların döyüş vəziyyətinə gətirilməsi ilə bağlı) məhz Məqsəd Sarıyev çəkərək “Ədalət” qəzetində (“Qarabağ” qəzetində nəşrinə icazə verilməmişdi) çap etdirmişdir. Həmin kadrlar qəzetin tirajının artmasına səbəb olmaqla yanaşı, “Röyter və “Assoşeyted Press” kimi informasiya agentliklərinin də diqqətini cəlb etmişdi. [1.23]

Azərbaycanda 1980-ci illərin sonları, 1990-cı illərin əvvəllərində məlum olaylar başlayarkən Türkiyənin TRT televiziyası, “Günaydın”, “Hürriyyət”, “Sabah”, “Milliyyət” qəzetləri, Rusiya, ABŞ, Fransa, Almaniya və dünyanın digər dövlətlərinin müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri ölkəmizə ezam olunmuşdular. Onlardan yalnız bəzilərinə o vaxt sovet “KQB”-si rəsmi icazə vermişdi. Bəzi jurnalistlər isə ölkəsini və dünya dövlətlərini məlumatlandırmaq üçün Azərbaycana gizli yollarla gəlmişdilər. [1.113]

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

Erməni jurnalist A.Barxudaryan təmsil etdiyi ölkənin hərbiçilərinin xarici jurnalistlərlə normal davranmamasını və onlara məhdudiyətlər tətbiq olunmasını xüsusi qeyd edir. Xatırlayır ki, hərbi əməliyyatlar gedərkən Xankəndiyə gedən hollandiyalı jurnalist işğal edilmiş ərazilərə getmək fikrində israr etdikdən sonra onu aparırlar. Lakin çəkiliş aparmaq istəyərkən erməni komandirlər ona yalnız məscidi və Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanlarına ucaldılmış abidəni çəkməyə icazə vermişdilər.

İrəvanda doğulan rus jurnalisti Dmitri Pisarenko xatırlayır ki, hər ay ötdükcə cəbhənin Ermənistan tərəfində jurnalistlərə münasibət dəyişirdi. “Ov tüfəngləri ilə müharibə” mərhələsi sona çatdıqdan sonra tank, artilleriya və aviasiyadan istifadə olunmağa başladıqca, Ermənistan tərəfdən təmas xəttinə jurnalistlər az-az gedirdi.[1. 21]

Qarabağ müharibəsini işıqlandıran jurnalistlərimizdən olan Şamil Sabiroğlu Xocalı faciəsi zamanı informasiya blokadasını yaranlardan olub: “Mən dərhal “Səhər” qəzetinin redaksiyasına zəng edib, baş redaktor Məzahir Süleymanzadə ilə telefonla danışdım. Qəzetin stili tələb etdiyi kimi, lakonik şəkildə Xocalının işğal edildiyini və bu zaman yüzlərlə dinc sakinin həlak olduğunu ötürdüm. Baş redaktor cavabında bildirdi ki, belə bir informasiyanı verə bilməzlər, çünki “Azərinform” dövlət agentliyi iki dinc sakinin həlak olması barədə məlumat verib. Bu zaman mən göz yaşlarımı saxlaya bilmədim. Bütün gördüklərim təkrar-təkrar gözümün önündən keçdi. Məzahir bəy məni sakitləşdirməyə çalışdı, dəstəyi isə onun müavini Hidayət Elvüsəl aldı. O dedi: “Biz sənə inanırıq, məlumatı diktə elə”. Baş redaktor da mənə söz verdi ki, riskə gedəcək və mənim informasiyanı səhər buraxılışında verəcək.

Belə də oldu. Səhər-səhər bütün respublika qəzetləri iki Xocalı sakininin ölümü barədə xəbər verdi, yalnız “Səhər” qəzetində yüzlərlə dinc sakinin həlak olduğu yazılmışdı. Fevralın 27-də səhər məni prokurorluq və DTK-nın axtardığını xəbər verdilər... [3. 14]

Tezliklə münaqişə zonasına Böyük Britaniya, Türkiyə, ABŞ və Fransadan olan çox sayda əcnəbi jurnalist gəlməyə başladı. Onlar çoxlu suallar verirdilər, amma xarici dil bilməməyim onlarla mənim ünsiyyətimi çətinləşdirirdi. Bu zaman əcnəbi jurnalistlərdən biri peyk antenini quraşdırdı və hadisə yerindən birbaşa reportaj verməyə başladı”. [3. 15]

TASS agentliyinin müxbiri Vladimir Qondusov da Qarabağ müharibəsində iştirak edənlərdən idi. Lakin onun rəsmi dövlət agentliyinin müxbiri olması, o vaxt Dağlıq Qarabağda baş verənlərin obyektiv işıqlandırmasına imkan vermirdi. Bu barədə o yazır: “Mənim “mənbələrimə” qarşı iradəm yox idi. Bütün materiallar hadisələrlə bağlı müsahibə götürdüyüm və şərh aldığım şəxslərlə razılaşdırılırdı. TASS-ın rəhbərliyi məlumata icazə alınmasını tələb edirdi, bunsuz nadir hallarda informasiya xəbər lentinə gedə bilərdi. Hətta “qay-

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

nar nöqtə”lərə getmədiyim vaxtda, iş günümü daxili qoşunların qərargahında başladığım hallarda belə mətnləri maşinkada yığıb, düzəliş aparıb, imza atması üçün həmsöhbətimə göstərməyə tənbellik etmirdim.

Qarabağda da belə olurdu. Hərbi redaksiyanın xüsusi müxbiri kimi, təbii ki, məni hərbiçilərin işi maraqlandırır. Hər səhər işə gecə boyu komendaturaya daxil olan əhəmiyyətsiz məlumatları oxumaqla başlayırdım. Əgər gözüme nəşə dəyirdisə, çalışırdım ki, kiminsə şərhini ilə onu tamamlayım. Bu şəkildə xəbər lentinə diktə edirdim: fakt, ardınca ənənəvi: “...TASS-ın müxbirinə bildirdiyinə görə”.

Materialı çox vaxt rabitə maşınından və teleqrafla, ən çox da birbaşa Moskva nömrəsi olan komendantın kabinetindən diktə edirdim. Əlbəttə, kabinetdə olan onlarca adamın eşitdiyi şəraitdə və “vicdanını təmiz saxla, şeyi və dediqodulara inanma” möhürünü vuraraq məlumatı diktə edirdim. Belə şeylər çox idi. Söhbət əsasən şüşəsi tünd olan ağ “Niva”dan gedirdi. Guya ki, gözlənilmədən bu dağlıq bölgənin müxtəlif rayonlarda peyda olurdu və bundan sonra insanların güllələnməsi və girov götürülməsi baş verirdi... Uzaq ölkələrdən muzdlu döyüşçülərin, ərəblərin, hətta zəncilərin silahlı toqquşmalarda iştirakı haqqında şeyiələr gəzirdi...” [3. 41-42]

Hələ SSRİ dağılmamış Qarabağ regionunda müharibənin daha da qızışması ilə Vladimir Qondusovun ötürdüyü informasiyalar əhəmiyyət qazanırdı: “Belə informasiyalar hər gün olurdu. Onları televiziya və radio ilə aktiv şəkildə verirdilər. Bəziləri hətta mən diktə elədikdən bir neçə dəqiqə sonra verilir. Bəzi hallarda agentliyin lentinə çıxışı sürətləndirmək üçün birbaşa buraxıcıya diktə edirdim. O vaxt Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi olan Viktor Polyaniçkoya sui-qəsd barədə məlumatı bu cür ötürmüşdüm. 1991-ci ilin mayında onun kabinetini qumbaraatanla atəşə tutmuşdular. Komendaturanın binasını silkələyən partlayışdan sonra mən tez ikincidən üçüncü mərtəbəyə qaçdım. Kabinetdə Viktor Petroviçə sarğı edirdilər. Onun sözləri yadımdadır: “Mütləq yazın ki, bu mənə qarşı üçüncü sui-qəsdidir...”. Sayılı dəqiqələrdən sonra Polyaniçkoya sui-qəsd barədə bir neçə sətirlik informasiyanı TASS-a istinadən “Mayak” radiostansiyası verdi. O vaxt redaksiya bu məlumatı “təcili” qıfı ilə buraxmışdı. Öz materiallarımı həmişə qəzetlərdə görürdüm. Moskvada çıxan informasiya lentinə baxanda əmin olurdum ki, mənim bütün məlumatlarım praktiki olaraq ciddi düzəliş olmadan verilir. İnformasiyaların dəqiqliyi və həqiqiliyində buraxıcıda şübhə qalmırdı”. [3. 46]

Müharibə dövründə “Şuşa” və “Qarabağ” qəzetlərinin əməkdaşı olan Kərim Kərimlinin Qarabağ müharibəsində jurnalistlərin fəaliyyəti ilə bağlı fikirləri maraqlıdır: “Qarabağ müharibəsi zamanı jurnalistin həyatı Şuşanın hər bir sakinini kimi nazik ipdən asılı idi. Bizim gözüümüz qarşısında hər gün “Qrad”ların, mərmilərin və güllə yağışının altında dinc sakinlər həlak olurdular. Jurna-

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

list peşəsinin digərlərindən fərqi o idi ki, xidməti borcunu yerinə yetirmək üçün onun özü təhlükəyə yönəlir, həyatını riskə atır.

Xarici jurnalistlərin cəsarəti məni heyran edirdi. Mən tez-tez bölgəyə gələn jurnalistləri müşayiət edir, işlərində onlara kömək göstərir, görüşlərini təşkil edirdim. Bəzən onlarla bağlı maraqlı macərələr olurdu. Üç nəfərdən ibarət jurnalist qrupu 1991-ci ilin dekabrında Şuşaya gəlmişdi. Qadın “Fokus” fotojurnalında çalışırdı, digər iki müxbir isə “Azadlıq” və “Azad Avropa” radio-stansiyalarının əməkdaşı idilər. Onlar Şuşada və ona yaxın yaşayış məntəqələrində olmuş və yaxşı material toplamışdılar. Sonuncu gün onlar Şuşadan kifayət qədər uzaqlıqda olan, Xankəndi yaxınlığında yerləşən Kərkicahan kəndinə getmək üçün kömək istədilər. Biz piyada hərəkət edirdik, çünki avtomobillə getmək riskli idi. Buna baxmayaraq, geri qayıdanda biz atəşə tutulduq. Məndə belə hallarda necə davranmaqla bağlı təcrübə vardı, amma bu zaman özlərini itirməyən və mənim göstərişlərimi yerinə yetirən həmkarlarımla haqqını vermək lazımdır”. [3. 79]

Müharibədə Ermənistan tərəfdən iştirak etməsinə baxmayaraq, gördüyü hadisələri obyektiv işıqlandırmağa çalışan Dmitri Pisarenkonun yazdıqlarından: “Hospitalın həyatında xərəkdə kəşfiyyat qrupu tərəfindən meşədə tapılan hərbi əsir uzanmışdı... Görünürdü ki, oğlanın ayağında qanqren başlayıb. Hospitalın rəisi “özümüzünkülərə material çatmır”, – deyərək əsirin ayağını amputasiya etməyi qəti şəkildə rədd edirdi. Hərbi həkim onu mərkəzi hospitala göndərməyi təklif etsə də döyüşçülər öz dediklərində israr edirdilər. Kəşfiyyatçıların əsirə qayğı ilə yanaşmalarını – ona çay gətirmələrini, onun şəkər əlavə etmək xahişini yerinə yetirmələrini sırf humanistlik nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyi düşünürdüm. Ancaq müharibədə insanlar vəhşiləşirlər, mənim qürur duymağımı görəndə qoca sanitar izah etdi ki, kəşfiyyatçılardan birinin kiçik qardaşı azərbaycanlılarda əsirlikdədir və bu yaralı uşağı onunla dəyişməyi mümkün sayırlar. Hələlik əsir kəşfiyyatçıların “mülkiyyəti” sayılırdı...”. [3. 107]

Hesab edirik ki, Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan jurnalistikasında yeni sahə - savaşa jurnalistikası böyük bir yol qət etmişdir. Və toplanılan iş təcrübəsindən yararlanmağa dəyər. Münaqişə bölgələrinə yollanmağa hazırlaşan gənc jurnalistlər bunu diqqətdən yayındırmamalıdırlar. Xüsusilə, əgər onların üz tutacaqları ünvan Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqları uğrunda həyata keçiriləcək hərbi əməliyyat olacaqsə, sələflərin təcrübəsindən yararlanmamaq ən azı yanlış addım olardı. Gənclərə “qocaman” hərbi reportyorlardan başqa, dəyərli məsləhət verənlər tapılmayacaq... [1. 23]

Həmin dövrdə yetişən hərbi reportyorların böyük əksəriyyəti zaman keçdikcə yaşa dolduğundan, yerinin doldurulmasına ehtiyac var. İkinci Qarabağ savaşı başlayacağı təqdirdə qocaman jurnalistlərin effektiv fəaliyyət göstərəcə -

MÜHARİBƏ VƏ MEDIA

yini gözləmək olmaz. Döyüş bölgələrinə çevikliyi və operativliyi ilə seçilən gənclər atılacaq. Onların əldə edilən təcrübədən yararlanması, buraxılan səhvləri təkrarlamaması və “qaynar nöqtələr”də səmərəli işləməsi üçün indidən xüsusi hazırlıq tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsinə ehtiyac var. Bunu həm redaksiyalar və digər media qurumları, həm də ali məktəblərin jurnalistika fakültələri çərçivəsində həyata keçirmək mümkündür. Birincilər döyüş bölgələrinə göndəriləcək bir və ya bir neçə müxbiri seçib, onları ekstremal yerlərə, mitinq və nümayişlərə göndərməklə psixoloji hazırlıq mərhələsində sınaqdan keçirə bilər. [1. 24]

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı elan olunmamış I Qarabağ müharibəsinin anidən başlamasının yaratdığı çətinliklər kimi, o dövrdə bu münaqişənin obyektiv işıqlandırılması da totalitar sovet rejiminin köynəyindən çıxmış mətbuatımız üçün bir o qədər çətin idi. Bu müharibənin işıqlandırılmasında xarici jurnalistlərin fəaliyyəti və təcrübəsinin özünəməxsus rolu olsa da araşdırmamızdan görüldüyü kimi, bəzi xarici jurnalistlər obyektiv və subyektiv səbəblərdən əsl həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırma bilmirdilər. Vaxtında Qarabağ müharibəsinin gerçək tərəfinin xarici aləmə çatdırılmaması atəşkəs rejiminin davam etdiyi 20 il ərzində Azərbaycan tərəfinin apardığı informasiya müharibəsinin effektivliyini belə azaldır. Bunlara baxmayaraq, həmin dövrdə Qarabağa yollanmağı və döyüşlərdə öz qələmləri ilə iştirak etməyi mənəvi borcları hesab edən, bütün maneələri dəf edərək siyasi çəkişmələrdən kənarda dayanaraq olayları vətənpərvərlik mövqeyindən işıqlandırmaya çalışaraq əsl həqiqətləri çatdıran jurnalistlərin rolunu qiymətləndirməmək haqsızlıq olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ekstremal jurnalistika. “Dinc dünya” Araşdırma Mərkəzi. “Şərq-Qərb ASC”. Bakı, 2003
2. Çubukçu Mete. “Ateş altında gazetecilik: savaşı və savaşı haberciliği”, İstanbul, Metis Yayınları, 2005
3. Журналисты на войне в Карабахе Москва. «Права человека», 2002
4. Чаладзе Татьяна. Карабахский геноцид: обреченный Ходжалы: документальная хроника. 2009
5. http://anl.az/down/meqale/ses/ses_may2009/77260.htm

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ЖУРНАЛИСТОВ В ОСВЕЩЕНИИ
ВОЙНЫ В КАРАБАХЕ
Г. РАМАЗАНОВ

В этой статье, затрагивается освещение событий журналистами, действующими в регионе Карабахской войны. Одновременно приводя конкретные примеры о деятельности обладателей этой непростой профессии, считающим своим моральным долгом отправится в Карабах. Подчеркивается особую роль и практику иностранных журналистов во время необъявленной войны против Азербайджана со стороны Армении и описывается объективные и субъективные причины в этой работе. В то же время оценивается роль журналистов, которые стоя вне политической противостоянии, а в патриотическую позицию и передающие правду на этом пути преодолевая все препятствия. В итоге получается вывод: что накопленный опыт в зонах боевых действий поможет подготовке молодых журналистов отправляющиеся в регионы конфликта, а также, использование их во второй Карабахской войне.

SUMMARY
THE ROLE OF JOURNALISTS IN COVERING
THE WAR IN KARABAKH
G. RAMAZANOV

This article touches to how the journalists elucidated the cases, who operated in the region during the Karabakh war. At the same time, it's given concrete examples from the activities of the possessors of that difficult profession, who considerate heading to Karabakh and participating in the fights with their pens as their ought, and important episodes of the war were sometimes delivered with their words. It's talked about the original role of the foreign journalists' activity and experience at elucidating of undeclared war by Armenia against Azerbaijan, as well as objective and subjective sides of that work. Here it's appreciated the role of the journalists who delivered the real truth, standing aside from political controversies, acting from patriotic position and beat off all the obstacles in that period. Eventually, the result is that younger journalists may take an advantage from the gathered work experience, who are going to head to the war zones, as well as presupposed second Karabakh war.

CƏNUBİ QAFQAZDA MÖVCUD TƏHDİDLƏR VƏ ONLARIN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ

Mayor Yusif İBRAHİMOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBI AKADEMİYASI

Açar sözlər: separatizm, terrorizm, alyans, transmilli təhdidlər, regional təhlükəsizlik.

Ключевые слова: сепаратизм, терроризм, альянс, транснациональные угрозы, региональная безопасность.

Keywords: separatizm, terrorizm, alliance, transnational threats, regional security.

Regionun iqtisadi integrasiya üçün əhəmiyyətinə baxmayaraq, yaxın keçmişdə Cənubi Qafqazda baş vermiş ərazi münaqişələri, etnik təmizləmələr, davakar millətçiliyin neqativ nəticələri bu gün də regionun ictimai-siyasi həyatında öz destruktiv təsirini saxlamaqdadır. Üç region dövlətindən ikisinin ərazi bütövlüyü pozulmuş və həmin (separatçı) ərazilərdə transmilli cinayətlərin tüğyan etməsi bu cür düşünməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazın qloballaşan dünyanın dəyər və normalarına uyğunlaşması barədə yekun fikir söyləmək hələ çox tezdir. Regiondakı hərbi-siyasi şəraitin mövcud durumu onunla ölçülür ki, bu gün Cənubi Qafqazda sivil münasibətlər əvəzinə, militarist siyasət yürüdülmür. Cənubi Qafqaz nəhəng bir cəbbəxanəni xatırladır. Regionda təqribən dəyəri 2 mlrd. dollardan artıq qeyri-qanuni silah-sursat mövcuddur. Etnik millətçilik aradan qalxmayıb və bu, bəzi ölkələrin dövlət siyasətinə təsir göstərən başlıca faktordur. Bu faktorun siyasi həyatda mütləq üstünlüyü regional münasibətlərin konsensus ruhunda həllinə maneçilik törədir.

Regionda gərginliyin saxlanılmasında daxili səbəblərlə yanaşı, xarici səbəblər də mövcuddur. Regionun öz “şanlı” tarixi keçmişini qaytarmaq üçün nostalji hisslərə qapılan ölkələrlə həmsərhəd olması regional geosiyasi proseslərin inkişafına yetərli təsir göstərir. Xarici qüvvələrin maraqlarının toqquşması Cənubi Qafqazda geosiyasi alyansların yaranmasını şərtləndirir və onların rəqabətini daha amansız edir. Heç şübhəsiz Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi şəraitə təsir göstərən əsas ölkələr qismində Ermənistan-Rusiya-İran üçbucağının həlledici rolunu nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyil. Əsasən, Cənubi Qafqazda

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

münaqişə potensialının qalması bu alyansı həyatda saxlayır. Buna qarşı hərəkətə gələn isə Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-ABŞ-Qərb alyansı hesab olunur. Təəssüflər olsun ki, regionda “münaqişə-konsensus” paradoksu bütün pozitiv fəaliyyətlərin gələcək perspektivlərini sual altına qoyur. Münaqişələrin həll olunmaması Cənubi Qafqazda strateji sabitliyin uzunmüddətli olacağına təminat vermir, əksinə dondurulmuş münaqişələrin hər an daha dağıdıcı müharibələr və transmilli təhdidlər üçün presedent ola biləcəyi ehtimalı günü-gündən artır. Rusiyanın Cənubi Qafqazı “həyat məkanı” elan etməsi, onun regionda güclü hərbi-siyasi dayaqlara malik olması, Ermənistanın isə regionda gərginliyin saxlanılmasında maraqlı olması regionda təhlükəsizlik məsələlərinin tezliklə həll ediləcəyini istisna edir.

Müasir dövrdə Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi təhlükəsizliyə ciddi təsir göstərən amillər aşağıdakılar hesab olunur:

1. Regiondakı münaqişələrin nizamlanmaması və separatçı rejimlərə qarşı beynəlxalq səviyyədə ciddi tədbirlərin görülməməsi. Cənubi Qafqazda hazırda üç dondurulmuş münaqişə (Azərbaycan-Ermənistan, Gürcü-Abxaz, Gürcü-Osetin) mövcuddur. Səhvən onları etnik münaqişələr adlandırırlar. Bu münaqişələr sovet rejiminin son illərinə təsadüf etdiyi üçün bu cür adlandırılıb. Hazırda siyasi vəziyyət tam başqadır və bu münaqişələr aşkar geosiyasi maraqlara söykənmiş dövlətlərarası münaqişələrə çevrilib. Bu münaqişələrin nizamlanmaması regionda nisbi sabitliyi hər an pozmağa, hərbi əməliyyatları yenidən bərpa etməyə, demokratik islahatları və inteqrasiya proseslərini iflic etməyə qadirdir. Gürcüstan ərazisinə hərbi müdaxilə nəticəsində bəzi strateji məntəqələrin nəzarətə götürülməsi regionda strateji sabitliyin ciddi şəkildə pozulmasına, hərbi-siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə, dinc əhalinin tələf olmasına və doğma ev-əşiklərindən didərgin düşməsinə səbəb olub. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlərin “humanistləşdiyi” bir vaxtda Cənubi Qafqaz kimi mürəkkəb geosiyasi konfigurasiyaya malik regionda bir dövlətin digər dövlət tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalması, dövlətlərarası sərhədlərin zorla dəyişdirilməsi cəhdlərinin hələ də özünü büruzə verməsi yaxın gələcəkdə bu regionda qarşılıqlı etimada əsaslanan dayanıqlı sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olması haqqında optimist fikirlər səsləndirməyə imkan vermir.

2. Regional münaqişələr Xəzəryanı ölkələrdən Qərbə ixrac edilən enerji resurslarının tranzit marşrutlarının (Şərq-Qərb enerji dəhlizinə) təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərmək iqtidarındadır. Bu həm də beynəlxalq enerji təhlükəsizliyini şübhə altına alır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun yaxın zamanlarda gerçəkləşməsi üçün Cənubi Qafqazda (Azərbaycanda və Gürcüstanda) mövcud separatçı rejimlərə və onların hima -

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

yədarlarına qarşı beynəlxalq səviyyədə ciddi tədbirlər görülməlidir. Yalnız bundan sonra qlobal enerji təhlükəsizliyində Cənubi Qafqazın məhsuldar rolunu təmin etmək mümkündür. Gürcüstanda 2008-ci ildə baş vermiş son hadisələrdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri çoxsaylı təxribatlara məruz qalmış, hətta Kulevi terminalının vurula biləcəyi ehtimalı da istisna edilmirdi.

3. Regional münaqişələrin nizamlanmaması regionda daha dəhşətli **transmilli təhlükələrin**, xüsusən də terrorizmin çiçəklənməsinə şərait yaradır. Belə ki, hazırda dünyanın elə bir regionu yoxdur ki, orada etnik və dini homogenlik hökm sürsün. Bütün dövlətlərin daxilində müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan çoxsaylı etnik qruplar mövcuddur. Bu qruplar çox zaman kənar qüvvələrin təsiri ilə separatçı hərəkatlərə yol verirlər. Özlərini azadlıq və milli müqəddərat tərəfdarı kimi qələmə verməyə çalışan belə qruplar əslində cinayətkar aləmlə sıx əməkdaşlıq həyata keçirir, nəzarətsiz zonalarda transmilli cinayətkarlığın bütün formalarını inkişaf etdirməklə, külli miqdarda qazanc əldə edirlər. Belə zonalar regional və qlobal sabitliyə təhlükə törədən ocaqlardır.

Azərbaycan dövləti dünya səviyyəsində separatizmi terrorizmin bir qolu kimi tanımaqla erməni terrorizminin iç üzünü açmağa və onu ifşa etməyə çalışır. 1989-1994-cü illərdə erməni separatçıları və terrorçuları tərəfindən Azərbaycan ərazisində 373 terror aktı törədilmiş, nəticədə 1568 nəfər ölmüş, 1808 nəfər yaralanmışdır. Azərbaycan Respublikası, eləcə də xarici ölkələrin məhkəmələri tərəfindən prosessual qaydada sübuta yetirilmişdir ki, həmin terror aktlarının 32-si Ermənistan respublikasının xüsusi xidmət orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən istifadə edilməklə, cəbhə xəttindən yüz kilometrərlə aralıda yerləşən yaşayış məntəqələrində həyata keçirilmişdir.

Separatçı rejimlər narkobiznesin çiçəklənməsində olduqca maraqlı tərəf kimi tanınırlar. Bunu təsdiq edən faktlar ABŞ Dövlət Departamentinin narkotik maddələr üzərində beynəlxalq nəzarət strategiyasına dair 2000 və 2001-ci il mart tarixli hesabatlarında öz əksini tapmışdır. ABŞ Dövlət Departamentinin 2001-ci ilin mart ayında açıqlanmış hesabatında qeyd edilir ki, qondarma qurumun bədnam rəhbərləri narkotik işbazları müdafiə edir, narkotiklərin satışından əldə olunan pulları işğal olunmuş ərazilərin nəzarətdə saxlanması və muzdlulara haqq ödənilməsi üçün istifadə edirlər. Həmçinin həmin hesabatlarda işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən narkotik vasitələrin kütləvi şəkkildə daşınması üçün istifadə olunduğu bildirilir və Ermənistana coğrafi yerinə görə narkotik vasitələrin beynəlxalq dövriyyəsində potensial subyekt kimi baxılır.

Azərbaycanın işğal olunmuş sərhədyanı ərazilərində çətənə kollarının yetişdirilməsi faktı AŞPA-nın Dağlıq Qarabağ üzrə məruzəsində də öz əksini tap -

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

mışdır. Müxtəlif araşdırma mərkəzlərinin hesablamalarına görə, Dağlıq Qarabağda mütəşəkkil cinayətkar gəlinin təqribən 25%-i narkotik məhsulların və silah qaçaqmalçılığının payına düşür. Narkotiklərin satışından əldə olunan pulun böyük hissəsi separatçılar tərəfindən qanunsuz silahlı birləşmələr, terror qrupları üçün silahların alınması və təlimlərin keçirilməsinə xərclənir. Dağlıq Qarabağda mövcud olan qanunsuz iqtisadi fəaliyyət separatçıları “çirkli pulların” yuyulması əməliyyatları sahəsində məşhurlaşdırmaqla onları transmilli cinayətkar infrastrukturların maraq dairəsinə daxil etmişdir.

Regionda strateji sabitliyi təhdid edən amillərdən biri də qızgın silahlanma prosesidir. Konkret olaraq, Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilədən irəli gələrək, Ermənistan və Azərbaycana öz ordularında 220 tank, 220 zirehli maşın, 285 ədəd artilleriya, 100 döyüş təyyarəsi, 50 zərbə helikopterləri saxlamaq hüququ verilir. Lakin 1994-96-cı illərdə Rusiya vasitəsilə Ermənistan qeyri-legal yollarla 1 mlrd. dollardan artıq silah və döyüş sursatı keçirilib. Qeyri-qanuni silahlar rəsmi mənbələrdə nəzərə alınmayıb və bu da Ermənistanın hərbi potensialı ilə əlaqədar mövcud reallıqları əks etdirmir. Ermənistan öz militarist siyasətini ört-basdır etmək məqsədilə öz hərbi potensialının xeyli hissəsini Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirib. Bundan əlavə, 2008-ci ildə Rusiya Federasiyasının Ermənistanın Gümrü şəhərində yerləşən 102 saylı hərbi bazasından təqribən 800 mln. dollar həcmində silah, hərbi sursat, texnika və avadanlıqları Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir. Azərbaycan hökuməti bu barədə beynəlxalq qurumlara məlumat vermiş, Rusiyaya nota ünvanlamışdır.

Regionda öz həllini tapmayan məsələlərdən biri də vahid təhlükəsizlik sisteminin olmamasıdır. Buna səbəb regionda gedən «böyük geosiyasi oyunlar» və region ölkələrinin fərqli xarici siyasət prioritetləri seçməsidir. Azərbaycanın regional təhlükəsizlik məsələsinə yanaşması birmənalıdır: Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almaq. Azərbaycan bu mövqeyini 1993-cü ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirmiş, bölgə ölkələrinin ərazisində xarici qoşunların və hərbi bazaların yerləşdirilməsinin, Qafqazın militaristləşdirilməsinin əleyhinə çıxış etmiş və öz mövqeyini 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitinin yüksək tribunasından bəyan etmişdir. Məhz İstanbul sammitində Azərbaycan regionda Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Paktının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Bu təşəbbüsə görə, Təhlükəsizlik Paktını Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya, Türkiyə və ABŞ imzalamalı idi. Təbii ki, Azərbaycanın bu təklifi Rusiya, Ermənistan və İranda müəyyən qədər narazılıqla qarşılandı. Regiondan kənar dövlət olan ABŞ-ın bölgədəki proseslərə müdaxiləsini yolverilməz hesab edən Rusiya və regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasından kənarda qalan İran bu təşəbbüsü birmənalı şəkildə qəbul etmədi.

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

Azərbaycanın regional təhlükəsizliyə dair daha bir təşəbbüsü isə 4 il sonra - 2002-ci ildə diqqət mərkəzinə gəldi. Həmin ilin aprelinde Türkiyənin Trabzon şəhərində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında «Trabzon sazişi» imzalandı. Regionun enerji təhlükəsizliyi və müstəqilliyini təmin etmək üçün 3 ölkənin daxili işlər nazirlərinin imzaladığı bu sənəd terrorizm və aqressiv separatizmə qarşı mübarizədən tutmuş, çirkli pulların yuyulması və neft-qaz borularının birgə mühafizəsinədək kifayət qədər geniş sahəni əhatə edirdi. [1] Bu saziş, həm də regionun üç dövlətinin strateji tərəfdaşlığını rəsmiləşdirən sənəd hesab olunur. Qeyd edək ki, bundan əvvəl 1996-cı ildə Azərbaycan və Gürcüstan arasında «Trabzon sazişinə» oxşar «Tbilisi bəyannaməsi» adlanan sənəd imzalanmış və bu sənəd bütün region ölkələrinin daxil olması üçün açıq elan edilmişdir. Lakin regionun heç də bütün dövlətləri Azərbaycanın təklif etdiyi bu cür təhlükəsizlik mexanizmini qəbul etmir. Burada söhbət ilk növbədə Rusiya və İrandan gedir. Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyində Azərbaycan və Gürcüstanın GUAM çərçivəsində əməkdaşlığı durmadan artmaqdadır. GUAM dövlətlərinin Avroatlantik məkana inteqrasiya yolunu seçməsi onların ATƏT, NATO, Avropa İttifaqı və s. avrostrukturlarla sıx siyasi münasibətlər qurmağa sövq edir. Bu dövlətlər təhlükəsizlik məsələlərinin həllində Avropa strukturları ilə əməkdaşlığa daha çox maraq nümayiş etdirirlər. Regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi naminə beynəlxalq terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və narkobizneslə mübarizə istiqamətində GUAM dövlətlərinin ABŞ və NATO ilə artmaqda olan əməkdaşlığı belə düşünməyə əsas verir. Şübhəsiz, 11 sentyabr hadisələrindən sonra terrorla mübarizə bütün dövlətlərarası qurumlar, o cümlədən GUAM üçün sırf siyasi məqsəd daşıyır. ABŞ GUAM çərçivəsində terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və narkobiznesə qarşı virtual mərkəzin yaradılması ideyasını ortaya atmış və onun maliyyə məsələsini öz öhdəsinə götürmüşdür. Heç şübhəsiz, qlobal terrorizmə və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə GUAM çərçivəsində əməkdaşlığın prioritet məqsədlərindən sayılır. Bu ölkələr ilk gündən qlobal antiterror koalisiyasının işinə fəal şəkildə cəlb olunub. 2002-ci ildə GUAM-ın Yalta sammitində bu təşkilatın icra orqanı olan Xarici İşlər nazirləri "terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər təhlükəli cinayətlər ilə mübarizə sahəsində GUAM-ın üzvü olan dövlətlərin hökumətləri arasında saziş" imzalamışlar. Yalta sammitindən keçən 12 il ərzində bu təşkilatın elə bir toplantısı olmayıb ki, orada dövlətlər terrorizmə, etnik separatizmə və transmilli cinayətlərə qarşı vahid mövqə nümayiş etdirməsinlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün GUAM dövlətləri MDB-nin digər dövlətlərindən fərqli olaraq, NATO ilə sıx münasibətlər kursu həyata keçirir. GUAM üzvləri NATO-nun beynəlxalq sülhyaratma əməliyyatlarında yaxından iştirak edir, bu təşkilat ilə «SNT» proqramı və fərdi əməkdaşlıq planı çərçivəsində əməkdaşlıq edirlər. Eyni za -

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

manda, Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan və Baltikyanı ölkələrin GUAM-la sıx münasibətlər qurması «GUAM-NATO» formatında münasibətlərinin genişlənməsini və GUAM dövlətlərinin NATO-ya daxil olması prosesini sürətləndirə bilər. Təbii ki, GUAM-ın NATO ilə münasibətlərin dərinləşməsi Xəzər-Qara Dəniz-Baltik dənizi regionunda sabitlik və təhlükəsizlik zolağının yaranmasına əsas ola bilər.

Təhlükəsizlik problemlərinin həllində GUAM dövlətlərinin avrostrukturlarla sıx əməkdaşlıq kursu yeritməsinə rəvac verən amillərdən ən əsası bu ölkələrdə etnik separatizm və konfliktlərin olması faktıdır. Belə ki, Azərbaycan üçün Dağlıq Qarabağ, Gürcüstan üçün Abxaziya və Osetiya, Moldova üçün Dnestryanı bölgə problemi mövcuddur və bu münaqişələrin nizamlanmasında hələlik ciddi addımlar atılmayıb. Xüsusən də bu dövlətlərin ərazisində mövcud olan separatçı rejimlər beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid edən transmilli cinayətlərlə silah və insan alveri, narkotik vasitələrin becərilməsi və yayılması, terrorçular üçün təlim düşərgələrinin qurulması və s. məşğuldurlar. Belə rejimlər Avrasiyada transkontinental layihələrin gerçəkləşməsinə ciddi təhlükə törədir. Bu səbəbdən etnik münaqişələrin nizamlanması üçün GUAM ölkələri BMT, ATƏT və NATO ilə sıx əlaqə saxlayırlar. Keçən ildən başlayaraq, GUAM təşkilatı dondurulmuş münaqişələrlə bağlı məsələni BMT Baş Məclisinin gündəliyinə çıxarmağa nail olmuşdur. GUAM dövlətləri sülhün mühafizəsi – neft və qaz kəmərlərinin təhlükəsizliyi üçün daimi qaydada öz sülhü mühafizə taborlarının yaradılmasını təşkilatın başlıca vəzifələrindən biri hesab edirlər. Təşkilat üzvləri arasında hərbi və hərbi-texniki sahədə ikitərəfli əməkdaşlıq yüksək səviyyədədir. Təşkilatın mövcudluğunun 17 ili ərzində hərbi sahədə kollektiv əməkdaşlığa dair fikirlərin səsləndirilməməsi müəyyən subyektiv səbəblərlə bağlı olmuşdur. Lakin son illər ərzində iştirakçı dövlətlər GUAM çərçivəsində sülhyaratma taborlarının yaradılmasında ısrarlı görünürlər. Onların məqsədi bu taborların münaqişə bölgələrində beynəlxalq qüvvələrlə birlikdə sülhü mühafizə proseslərinə cəlb olunmasıdır. Təbii ki, əsas hədəf MDB-də dondurulmuş münaqişələrdir.

GUAM – Qərb münasibətlərinin dərinləşməsi Qara dəniz regionunda təhlükəsizlik problemləri ilə məşğul olan «Sabitlik Paktı» üzvlərinin –Türkiyənin, Rumıniyanın, Bolqarıstanın və digər dövlətlərin geostrateji maraqlarına cavab verir. Türkiyə terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və narkobizneslə mübarizə, hərbi, iqtisadi və s. sahələrdə Bakı və Tbilisi ilə sıx münasibətlər saxlayır.

GUAM-ın güclü regional bloka çevrilməsi ABŞ-ın maraqlarına xidmət edən alyans kimi dəyərləndirilir. GUAM-ın köməyi ilə Qərb: a) geosiyasi cəhətdən olduqca həssas zonalarda iqtisadi baxımdan möhkəmlənməyə; b) Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin yeni kommunikasiya arteriyaları ətrafında

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

finda horizontal konsolidasiyasına müvəffəq olmağa; v) Transavraziya təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına çalışır. ABŞ GUAM-a xüsusi maraq göstərir. Bunun bariz nümunəsi kimi, ABŞ-ın bu təşkilatla imzaladığı ticarət və nəqliyyat mühitinə, sərhəd və gömrük nəzarətinin təmin edilməsinə, terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotiklərin və silahların qeyri-leqal yayılmasına qarşı mübarizəyə yardım üzrə Çərçivə Proqramını göstərmək olar. 2001-2004-cü illər ərzində ABŞ GUAM ölkələrinə 2 mlrd. dollar vəsait ayırmışdır. GUAM-ın Bakı sammitinin işində iştirak etmiş ABŞ nümayəndəsi Devid Kreymer öz çıxışında ölkəsinin GUAM-ı yarandığı gündən dəstəklədiyini bəyan etmişdir. 2003-cü ilin sonunda məhz Vaşinqtonun fəal dəstəyi nəticəsində GUAM BMT yanında müşahidəçi statusu almağa nail olub. 2006-cı ildən təşkilatın rəsmi adı Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə təşkilat adlanır.

Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyində maraqlı dövlətlərdən birincisi faktiki olaraq Rusiya Federasiyasıdır.

Rusiyanın regional proseslərə və Qafqazın təhlükəsizlik probleminə yanaşması əsrlər boyu Kremlə formalaşmış strategiyadan kənara çıxmağa yol vermir. Rəsmi Moskva Cənubi Qafqazdakı prosesləri təkbaşına həll etmək iddiasındadır. Təsadüfi deyil ki, Rusiya regional problemlərin «3+1» formulu – 3 Cənubi Qafqaz ölkəsi + Rusiya formulu əsasında həll etməyə çalışır. «Qafqaz dördlüyü» adlandırılan bu format daxilində indiyədək həm prezidentlər, həm təhlükəsizlik şurası sədrləri, həm dini liderlər səviyyəsində müxtəlif görüşlər və məsləhətləşmələr keçirilib. [2. 701]

Bu erefede Tehran əsrlər boyu regiondakı rəqibi olan Türkiyə ilə də əməkdaşlığa hazır olduğunu nümayiş etdirdi. Rəsmi Tehran bu sistem daxilində 6 dövlətin təhlükəsizlik şuralarının katibləri, parlament sədrləri, həmçinin iqtisadiyyat və maliyyə nazirləri səviyyəsində ayrı-ayrı görüşlərin keçirilməsini və ümumi baxışların formalaşdırılmasını təklif edirdi. [3.6-9]

Rusiya isə kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsi (sonradan KTT) çərçivəsində də bu fəaliyyətlər davam etdirilir.

1992-ci ilin mayında Daşkənddə MDB-yə üzv olan 6 ölkə – Rusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistanın yaratdığı, Azərbaycan, Gürcüstan və Belorusun müşahidəçi qismində qoşulduğu KTM-in prinsipləri, məramı və şərtləri Bakı və Tbilisini qane etmədiyindən onlar bu təşkilatda müşahidəçi qismində iştiraklarını dayandırmalı oldular.

Bölgədə geniş formatlı təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına mane olan əsas amillərdən biri Rusiyada Vaşinqtona və Qərbbə münasibətdə birmənalı və dəqiq kursun mövcud olmaması ilə bağlıdır. Moskvada ABŞ-ı beynəlxalq terrorizm, etnik münaqişə və müasir təhlükələrlə mübarizədə bərabərhüquqlu müttəfiq qismində görənlərlə bərabər, bölgədə hərbi-siyasi cəhətdən möh-

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

kəmlənməyə can atan rəqib kimi baxanların sayı daha çoxdur.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistanın regionda təhlükəsizlik siyasəti formal xarakter daşıyır. Rəsmi İrəvan ABŞ və Avropa İttifaqının regiondakı proseslərdə iştirakını məqbul saysa da bu güc mərkəzlərinə regional dövlətlərlə eyni statusun verilməsinə qarşı çıxır. İranın təklif etdiyi «3+3» formulu- na cavab olaraq, rəsmi İrəvan alternativ təklif «3+3+2» formulunu irəli sürüb. Bu təklif «3 Cənubi Qafqaz ölkəsi + Türkiyə, Rusiya, İran + ABŞ və Avropa İttifaqı» sxemini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, bu sxemdə ABŞ və Avropa İttifaqı regiondakı dövlətlərlə eyni statusda yox, daha çox köməkçi elementlər kimi göstərilib. Təbii ki, Ermənistanın bu təklifi onun Rusiyadan asılılığının bariz nümunəsi, müstəqil siyasət yeridə bilməməsinin əyani göstəricisidir.

Ermənistan son illər NATO ilə münasibətlər yaratsa da regionda öz təhlükəsizliyini KTMT çərçivəsində realizə etməyə üstünlük verir. Hazırda Ermənistan Rusiya ilə hərbi əməkdaşlığı Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində həyata keçirir. Rusiyanın Ermənistanın Gümrü rayonundakı 102 saylı hərbi bazasında hərbi qulluqçuların sayı 3500 nəfərdir, həmin hərbi baza Su-27 təyyarələri ilə hava hücumundan müdafiə təyinatlı C-300B zenit-raket kompleksləri ilə təchiz edilib. Oraya çox da böyük olmayan motoatıcı hissə yerləşdirilib. Bundan əlavə, İrəvan və Moskva birgə hava hücumundan müdafiə sistemi yaradıb və özünümüdafiə koalisiya qüvvələrinin formalaşdırılması haqqında razılığa gəlib. Ümumiyyətlə, Rusiya ilə Ermənistan arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq ciddi qanunvericilik bazasına malikdir. Bu münasibətlər son 22 ildə yüksələn xətlə inkişaf edib. 1992-ci ildə Rusiya ilə Ermənistan arasında bağlanmış «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım» haqqında müqavilədə deyilir ki, tərəflər milli təhlükəsizlik və müdafiə quruculuğu məsələlərini müstəqil şəkildə həll etməklə bu sahədə sıx əməkdaşlıq həyata keçirəcək və bu əməkdaşlığın formalarını, xüsusəndə, ayrıca sazişə müvafiq olaraq, tərəflərdən birinin silahlı kontingentinin digərinin ərazisində yerləşdirilməsi məsələlərini müəyyən edəcəklər (maddə 6).

1992-ci ilin 6 iyulunda Rusiya ilə Ermənistan arasında Ermənistanda dislokasiya olunmuş Rusiya hərbi qüvvələrinə məxsus silah və texnikanın Ermənistanına verilməsinin şərtləri və müddəti haqqında saziş imzalandı. Bu sazişdə tərəflər öhdəlik götürmüşlər ki, Ermənistanına verilən hərbi texnika müstəsna olaraq Ermənistanın özünümüdafiəsinin təmin olunması, onun dövlət ərazisinin qorunması, xarici təcavüzün dəf edilməsi üçün istifadə olunmalıdır. [4.35] Hər iki dövlət 1992-ci ilin 21 avqustunda silahlı qüvvələrinin qarşılıqlı texniki və maddi təchizat prinsipləri haqqında saziş imzaladılar.

Rusiya strategiyasında olduğu kimi hazırda Cənubi Qafqazda İranın müasir Avrasiya strategiyasında prioritet istiqamətlərdən birini tutur. Heç şübhəsiz, bu regionda İran Azərbaycanla əlaqələrinə xüsusi önəm verir. İran Azərbaycan

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

Respublikasının müstəqilliyini 1991-ci il 25 dekabrda tanımışdır. 1992-ci ilin 12 martında iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycan öz müstəqilliyinə ağır şəraitdə – Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzünün artdığı dövrdə qovuşdu. Təbii ki, hadisələrin İranın qonşuluğunda cərəyan etməsi onu bu prosesdən kənar qoya bilməzdi.

Rəsmi Tehran Cənubi Qafqaz siyasətində, ilk növbədə isə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində öz geosiyasi maraqlarını sığortalamaq siyasəti yeridir. Bunu dərk etmək çətin deyil. Azərbaycanla İranı mədəni və dini identiklik birləşdirir. Belə ki, İran İslam Respublikasının Konstitusiyasında Tehran ümummüsəlman həmrəyliyinə banisi hesab edilir.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Tehranın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə vasitəçi qismində diplomatik müdaxiləsi nəhəng azərbaycanlı diasporu ilə sıx bağlıdır. Bu addımı atmaqla, Tehran rejimi özünü iri azərbaycanlı icmasının kütləvi çıxışlarından sığortalamaq istəyib. Çünki İranlı azərbaycanlılar hökumətin Dağlıq Qarabağ siyasətinə yetərli təsir göstərmək imkanına malikdir.

İran bu gün Ermənistanla ticarət və hərbi sahələrdə əməkdaşlıq edir. Xalq istehlak mallarının daha çox hissəsini və yanacağı Ermənistan İrandan alır. Əgər İran sərhədləri bağlasa, Ermənistanı fəlakət bürüyər.

1992-ci ilin əvvəllərində İranın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində vasitəçilik mandatına yiyələnmək cəhdlərini daha iki əlavə amillə bağlamaq olardı. Birincisi, İran öz sərhədləri yaxınlığında gedən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin eskalasiyasını öz milli təhlükəsizliyinə və ərəzi bütövlüyünə təhdid kimi qiymətləndirirdi. İkincisi, İran geostrateji dövlət kimi yeni təhlükə və çağırışların qarşısını almaq iqtidarında olmasını nümayiş etdirmək istəyirdi.

Bu subyektiv strateji vəzifələrin gerçəkləşməsi üçün Tehran 1992-ci ilin əvvəllərindən etibarən Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurmasında vasitəçilik missiyasını həyata keçirməyə nail oldu.

Belə bir missiyanın İran diplomatiyasına verilməsini münaqişə iştirakçılarının geosiyasi mövqelərinin üst-üstə düşməsi ilə əlaqələndirmək olardı. İranın «ərəzi bütövlüyü prinsipinin vacib sayması» Azərbaycanı tam qane edirdi. Ermənistanın isə Türkiyə vasitəçiliyindən daha çox İrana üstünlük verməsi təbii idi. Məlum münaqişədə Ermənistan üçün alternativsiz vasitəçi Rusiya hesab edilsə də, Azərbaycan Moskvanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində tərəfsiz rol oynayacağına ümid bəsləməzdi. Qarşıdurmanın tərəflərinin Türkiyə və Rusiyaya etimadsızlığı, dərhal İran vasitəçiliyinə reallaşmasına yol açmış oldu. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində vasitəçiliyə özünün Şimal-Qərbi Asiya strategiyasının tərkib hissəsi kimi baxan İran tanınmış beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığını vacib sayır. O, tarixi arqumentlərə əsas -

REGIONAL TƏKLÜKƏSİZLİK

lanmış ərazi iddialarının qanuniliyini tanımır. Çünki belə iddialar və arqumentlər regionda əbədi münaqişələrə gətirib çıxara bilər».

Dövlətlər arasında imzalanmış bəzi sənədlər Ermənistan ərazisində MDB-nin xarici sərhədlərinin müdafiəsinə şamil edilir. 1992-ci ilin 30 sentyabrında Ermənistan ərazisində olan Rusiya Federasiyasının sərhəd qoşunlarının statusu haqqında müqavilə imzalanmışdı. Bu müqavilənin bağlanması əsas səbəblərindən biri Ermənistan ərazisinə Rusiyanın sərhəd qoşunlarının gətirilməsi və onlar tərəfindən Türkiyə və İran ilə sərhədlərin qorunması idi.

1995-ci ilin 16 martında Rusiya və Ermənistan prezidentləri Cənubi Qafqazda şəraitin sabitləşməsinə və sülhün möhkəmlənməsinə yardım etmək məqsədilə Ermənistanda rus hərbi bazaları haqqında müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə, rus hərbi bazaları 25 il müddətində Ermənistanda qalmaq imkanı əldə etdilər. Əsas müqavilə isə 1997-ci ilin yayında Rusiya ilə Ermənistan arasında hərbi yardım haqqında imzalanmış sənəd hesab olunur. Bu sənədə görə tərəflər onlardan hansısa birinə qarşı yönəl biləcək hərbi təcavüzün qarşısını almaq üçün öz hərbi köməyini əsirgəməyəcək. Analoji müqaviləni postsovet məkanında Rusiya heç bir keçmiş sovet respublikaları ilə bağlamayıb.

Fərqli mövqe və maraqlar ucbatından Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri açıq qalır. Dondurulmuş münaqişələrin (Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ, Gürcü-Abxaz, Gürcü-Osetin) mövcudluğu, bu münaqişələr nəticəsində separatçı-cinayətkar rejimlərin meydana gəlməsi, onların transmilli cinayətlərə (terrorizm, narkotiklərin becərilməsi və yayılması, çirkli pulların yuyulması, insan ticarəti, silah alveri və s.) havadarlıq etməsi, habelə iri dövlətlərin belə rejimlərdən Cənubi Qafqazda öz mənafelərinin qorunması istiqamətində yararlanması regionda sabitliyin hər an pozula biləcəyini istisna etmir.

Rusiya-Gürcüstan hərbi qarşıdurmasından sonra Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələlərinin həlli istiqamətində Türkiyənin fəallaşması hiss olunmaqda idi. Türkiyə "Qafqazda Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması"nı gerçəkləşdirməyə çalışırdı. [4.81-89] Bəzi mənbələrdən sızan informasiyalardan məlum olur ki, bu planın əsas müddəası Ermənistanla Türkiyə arasında sərhədlərin açılması və Nabukko layihəsinin həyata keçirilməsi sayılırdı. 2009-cu ilin noyabrında İsveçrənin Sürix şəhərində Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşdırılması haqqında saziş imzalanırsa da Ermənistanın qeyri-konstruktiv siyasəti ucbatından bu münasibətlərdə ciddi irəliləyiş baş vermədi.

Hazırda Cənubi Qafqazda mövcud şəraitin qənaətbəxş olmasını təxmin et-

mək mümkün deyil. Dövlətlərarası münasibətlərdə etnik düşmənçilik obrazının qalması, Ermənistanda milli ideyanın güclü olması və bütün siyasi prosesləri özündən asılı vəziyyətdə saxlaması, separatçı rejimlərin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən “cəzalandırılmaması” və həmin rejimlərin bölgə gücləri və cinayətkar qruplaşmalarla (terrorçular və narkoişbazlar) sıx əməkdaşlıq etməsi regionda kövrək sabitliyi hər an poza bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında saziş. 2002-ci il aprelin 30-da Trabzon şəhərində imzalanıb.
2. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005
3. Seyed Rasoul Mousavi, “Security Mechanisms in the South Caucasus”, Central Asia and the Caucasus Review, Ministry of Foreign Affairs, No. 42, Summer, 2003
4. Спорные вопросы на границе. Под.ред. Бруно Коппитерца, Москва, Издательство “Весь мир”, 1996
5. Nəcəfov Z. “Türkiyənin müasir Cənubi Qafqaz strategiyasının əsas prioritetləri”. “Hərbi bilik”, № 1, 2013

РЕЗЮМЕ

СУЩЕСТВУЮЩИЕ УГРОЗЫ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РЕГИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ Ю. ИБРАГИМОВ

Статья посвящена анализу среды безопасности в регионе Южного Кавказа. Рассмотрены различные угрозы влияющие на данную среду. Подчеркивается, что для укрепления стабильности в регионе Азербайджан должен проводить активную и сбалансированную политику в области безопасности.

SUMMARY CURRENT THREATS IN SOUTH CAUCASUS AND THEIR INFLUENCE ON REGIONAL SECURITY

Y. İBRAHİMOV

The article is devoted to analysis of the security environment of South Caucasus region. Different threats, which influence to mentioned region's security environment are examined. It is stressed that Azerbaijan must pursue an active and balanced policy in order to strengthen regional stability in security environment.

XARİCİ ORDULARDA

"Djeneral Atomiks Aeronautikal" şirkətinin mütəxəssisləri "Reyton" korporasiyasının rəhbərliyi ilə PUA MQ-9 "Riper" aviasiya məhv etmə vasitələrinin (AMV) nomenklaturasının genişləndirilməsinə dair danışıqlar aparırlar. Onun, xüsusilə AİM-9X "Saydvinder", "hava-hava" təyinatlı AİM 120 "Amraam", radiolokasiya əleyhinə AGM-88 "Xarm" və kiçik qabaritli perspektivli AMV olan UR "Cuda" ilə təmin edilmə mümkünlüyü nəzərdən keçirilmişdir. Bundan əlavə sözügedən PUA üçün aktiv qəfəs antenə fazalı (AQAF) DRLS-in hazırlanması üzərində işlər gedir. MQ-9 PUA-nın içində belə stansiyanın olması nəticəsində o, havada uçan digər obyektlərlə toqquşmanı xəbərdar edəcək, yer hədəflərini axtarmaqda öz işini görəcək, silahları tətbiq edəcək və eyni zamanda düşmənin radiolokasiya vasitələrinə maneələrin qoyulmasına imkan verəcək. PUA MQ-9 uçan aparatının "hava-hava" sinifli idarə edilən raketlərlə, DRLS AFAR ilə təchiz edilməsi onun digər PUA-larla mübarizə aparmasını təmin edəcək. MQ-9 aparatı ABŞ döyüş gəmilərinə yaxınlaşan düşmən PUA-ları əleyhinə mübarizə apara biləcək. PUA-nı hazırlayanlar aparatın içindəki avadanlıqlara "Link-16" məlumatötürmə xəttinin inteqrasiyasını planlaşdırırlar.

Türkiyənin "hurkus" təlim-məşq təyyarəsi TAI kompaniyası tərəfindən hazırlanmışdır. Təyinatı, milli HHQ üçün pilotları ilkin təlim prosesində hazırlamaqdır. Onun əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri: heyət bir-iki nəfər, maksimal uçuş kütləsi 3000 kq, uçuş zamanı maksimal sürəti 574 km/saat, maksimal uçuş hündürlüyü 10577 m, uçuş üçün sürətyığıma uzaqlığı 489 m, qaçış məsafəsi 593 m, maksimal istismar yüklənməsi – 3,5/+7 vahid, maksimal uçuş uzaqlığı 1478 km, təyyarə Kanadanın "Pratt end Uitni" şirkətinin məhsulu olan bir PT6A68T turbovintli mühərriklə təchiz edilmişdir. Onun gücü 1 195 kVt təşkil edir və "Xartzell" HC-B5MA-3 mühərriki beşpərli alümin vint hərəkətə gətirir.

ERMƏNİ SOYQIRIM İDDİALARI VƏ GERÇƏKLƏR

Həmzə BEKTAŞ

(əvvəli ötən saylarımızda)

Ərzurum Mənzil Müfəttişliyinin 3-cü Ordu komandanlığına 16 iyul 1915-ci il tarixində göndərdiyi yazının qısa xülasəsi belədir:

“Bölgədəki ermənilər tamamilə daxili bölgələrə Kastamonuya göndərilməyə başlanmışdır. Erməni qaçqınlarına əsirətlərin (tayfaların – burada söhbət erməni köç karvanının keçdiyi yol boyu yerləşən müsəlman kürd kəndlərinin əhalisindən gedir – tərçüməçinin qeydi) hücumlarının qarşısının alınması üçün tədbirlər görülmüşdür. Bəzi ermənilərin əldə edib saxladıqları silahlarla birgə köç karvanından qaçaraq əvvəlcə quldur dəstələri qurduqları təsbit edilmişdir.” [1]

3-cü Ordu komandanlığının Baş Qərargaha göndərdiyi 30 iyul 1915-ci il tarixli xəbərdə deyilir:

“Daxili bölgələrə göndərilən ermənilərin heç kim tərəfindən təhqir edilmələrinə yol verilməməsi, mal və əşyalarının mühafizə edilməsi üçün lazımi əmr verilmiş və bu, bir daha aidiyyəti üzrə çatdırılmışdır.” [2]

Yenə Daxili İşlər Nazirliyinin 18 iyul 1915-ci il 302 sayılı əmrində bildirilir: “Dövlət olaraq başqa bölgələrə köçürülən ermənilərin öz yanlarında götürə biləcəkləri pul və mallarına necə olmasından asılı olmayaraq qarışılmamalıdır.” [3]

Pozantı-Adana arasındakı köç nəqliyyatını qurmaq üçün Daxili İşlər Nazirliyi Baş Qərargahdan 1 sentyabr 1915-ci il tarixli xəbərlə 2 bölük ayrılmasını istəmiş, Baş Qərargah da bu bölüyün 4-cü Ordudan verilməsini əmr etmiş və yenə Baş Qərargah 30 sentyabr 1915-ci il tarixində verdiyi bir əmrlə köçün çatdırılması sırasında sui-istifadə edənlərin hərbi məhkəmələrə verilməsi əmr edilmişdir. [4]

4-cü Ordu komandanlığının 28 iyun 1915-ci il tarixində aidiyyəti şəxslərə göndərdiyi əmrdə bildirilir: “Köçürülən ermənilərin araba və heyvanları satın alına bilər, ancaq onların zərər çəkmələri qəbul edilə bilməz. Aranızda təşkil edəcəyiniz bir satınalma komissiyası vasitəsilə bu araba və heyvanların əsl qiymətlərini müəyyənləşdirin və sahiblərinə o qiymətlə ödəyin.” [5]

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

Nazirlər kabinetinin 1915-ci il may ayında verilən təlimatında deyilirdi: “Adı çəkilən qəsəbə və kəndlərdə yerləşən və köçürüləsi ermənilərin yeni yaşayış bölgələrinə hərəkətləri və yolçuluq zamanı rahatlıqları təmin edilməli, canları və malları qorunmalıdır. Yola düşmələrindən yeni yurd yerlərinə yerləşmələrinə qədər onların işə xidmətləri qaçqın-köçgün idarələri tərəfindən təmin edilməlidir. Onlara əvvəlki iqtisadi vəziyyətləri və hal-hazırkı ehtiyaclarına görə mal və torpaq paylanmalıdır. Ehtiyac sahibləri üçün hökumət evlər tikməli, əkinçi və ehtiyac sahibi olan sənətkarları toxum və alətlərlə təchiz etməlidir.” [6]

Başqa bir əmrdə göstərilirdi: “Bu əmrin erməni üsyançı komitələrinin genişlənməsinə qarşı bir tədbir olması üzündən müsəlman və erməni qruplarının qarşılıqlı qətləmə girişmələrinə yol açacaq şəkildə icra edilməsindən qaçınılmalıdır.”

İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində yer alan bir əmrdə göstərilir: “Yenidən yerləşdirilən erməni qruplarına müşayiət məqsədilə xüsusi vəzifəli şəxslərin təmin edilməsi üçün işlər görülməli, onların ərzaq və digər ehtiyacları ödəniləcəkdir. Bu məqsədlə ayrılacaq lazımı xərclər köçgünlərə ayrılan hökumət idarəsi tərəfindən ödəniləcəkdir.” [7]

BAYBURTDA VƏHŞİCƏSİNƏ QƏTL EDİLƏN TÜRKLƏR

Eyni arxivdə olan başqa bir əmrdə oxuyuruq: “Köç sırasında köçürülənlərin lazımı işlələri təşkil edilməlidir. Yoxsul köçgünlərə lazımı qədər ərzaq verilməli və sağlamlıqları hər gün həkim tərəfindən yoxlanmalıdır. Xəstə qadın və uşaqlar qatarla, digərləri isə vəziyyətlərinə görə qatırla, arabada və ya piyada göndərilməlidir. Hər kanvoyu bir bölük müşayiət etməli, hər kanvoyun ərzaqı çatma məntəqələrinə qədər qorunmalıdır... Düşərgədə və ya köç əsnasında köçürülənlərə qarşı bir hücum olunarsa bu hücumların qarşısı dərhal alınmalıdır.” [7]

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

“Köç qanunu”nun tətbiq edilməsində dövlətin aldığı tədbirləri, bu məsələ ilə bağlı verilən əmr və təlimatlar haqqındakı açıqlamalarımızı, Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Nazirə məruzə etdiyi köçün vəziyyəti və alınan tədbirlərin ətraflı bir açıqlaması ilə bitirək.

Daxili İşlər Nazirliyinin 17 dekabr 1916-cı il tarixli köç vəziyyətini açıqlayan Əlavə-4-də tam veriləcək mətnin qısa xülasəsi belədir: “Müharibə səbəbilə Şərqdəki müharibə əməliyyatları bölgəsi və ətrafından ölkənin daxili bölgələrinə göndərilərək oralarda yerləşdirilən insanların sayı 702 min 900 nəfərdir. Onların yeməkləri verilmiş, paltar və xəstəliklərinin sağaldılmasına səy göstərilmişdir.

Hökumətə ehtiyac duymadan öz imkanları ilə yerləşənlərə istədikləri halda pulla yardım edilmişdir.

Qadın, uşaq və xəstələrə nəqliyyat vasitəsi verilməsi və müalicə yerləri qurulması, yoluxucu xəstəliklərə qarşı peyvənd vurulması, müəyyən edilmiş bəzi yerlərdə isə isti yeməklə təminat həyata keçirilmişdir. Köçürülən insanların xəstəliklərdən qorunmaları, yığışaraq basırıq yaratmamaları, yemək, yerləşdirmə və çatdırma vasitələrinin təşkil edilməsi üçün yerləşmə bölgələri 4 qismə ayrılmışdır. Müharibə meydanı da 4 yerə bölünmüşdür. Bölgələrdən köçürülən insanlar bəlli yollardan keçərək yerləşdiriləcəkləri mahallara gətirilmiş, həmin yerə xas olan mövcud qəza və qəsəbələrin özəlliyinə görə yerləşdirilmişdir. Bəzi yerlərdəki köçgünlərin yerləri dəyişdirilərək (xüsusilə yoluxucu xəstəliklər üzündən) daha sağlam bölgələrə göndərilmişlər. Haraya və neçə şəxsin yerləşdirildiyi bir-bir qeyd edilmişdir.

1915-ci il APREL-MAY AYLARINDA ERMƏNİLƏRİN VANDA QALDIRDIQLARI ÜSYANDA ƏSİR ALDIQLARI MÜSƏLMAN ƏHALİ

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

Xəstə köçgünlərin müalicəsi mülki xəstəxanalarla bərabər onsuz da çox çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, hərbi xəstəxanalarda da aparılmışdır.

Kimsəsiz, yetim uşaqlar uşaq evlərinə yerləşdirilmiş, qız uşaqlarına xalçaçılıq, toxuculuq, bez toxucusu, dərzilik, oğlan uşaqlarına isə dəmirçilik, dülgərlik, dərzilik kimi sənətlər öyrədilmişdir.” [8]

Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Nazir idarəsinə göndərdiyi raportun qısa məzmunu eynən belədir:

“Məmləkəti qadınların, uşaqlar və yaşlıların vəziyyəti düşündürməkdədir. İqlim və çətin müharibə şərtlərinə dayana bilməyən təxminən 800 minə qədər bir cəmiyyətin idarə edilməsində düzgünlük səviyyəsi müdafiə olunmasa da göndərmə yollarında tibbi müayinə yerlərinin qurulması, peyvəndləri göndərmə zamanı isti yemək verilməsi, paltarla qismən təminat, yolçuluqla bağlı zəiflik və düşkünlüklərinin təşəkkürə layiq bir şəkildə asanlaşdırıldığı kimi, bir çoxlarının ev sahibi olmalarıyla bərabər dolanma və vacib ehtiyaclarının təşkil edilməsi, özəl qurumlarda xəstə, yorğun, dul və yetimlərin həyatları və sağlamlıqları qorunmuşdur.

Vəziyyətin ortaya çıxardığı bütün çətinliklərə baxmayaraq, köçürülənlər məsələsi baş nazirlik idarəsini razı salacaq səviyyədə aparılmışdır.

Köçürülənlər üçün 1915-ci ildə 25 mln. 1916-cı ilin oktyabrın sonuna qədər 80 mln. kuruş (kuruş – həmin dövrdə Osmanlı İmperiyasında işlədilən pul vahidi xərclənmişdi. Sadəcə il sonuna qədər ərzaq üçün 100 mln. kuruşa ehtiyac olacaqdır.” [9]

Osmanlı hökumətini günahlandırmaq istəyənlər onu dövlət əleyhinə fəaliyyətdə göstərənləri müharibə meydanı xaricinə çıxartmaqdan çox köçürmə əsnasında mövcud qanunların tətbiqində lazımı tədbirlər görməmək, biganə qalaraq və ya əmr verərək ermənilərin öldürülməsində günahlandırırlar.

Halbuki buraya qədər sənədlərə dayanaraq bəyan etdiyimiz açıqlamalardan Osmanlı hökumətinin ona qarşı üsyan qaldıran, ən zəif anında düşmənləri ilə birgə hərəkət edən vətəndaşları üçün dövlətin bütün mövcud imkanlarından istifadə etdiyi anlaşılır. Köçürülənləri nəinki öz talelərinə, hətta məhəlli hökumətin təşəbbüsü və yerli qüvvələrin öhdəsinə buraxmamışdır. Hər şey təlimata, qanun və əmrlərə uyğun həyata keçirilmişdir. Köçürülən erməniləri daha əvvəl öldürmüş olduqları xalqın qohum-əqrabasının təcavüzündən qoruduqları kimi, öz quldur dəstələrindən də (həmin vilayətdə, köçürülən bölgədə fəaliyyət göstərən erməni quldur dəstələrindən söhbət gedir) qorumuşlar. Oluduqları yerlərdən başlayaraq yeni yaşayış məntəqələrində normal həyat-fəaliyyətləri də daxil olmaqla hər şeyi planlı şəkildə aparmış, buna görə öz üzərinə vəzifələr götürmüş, əmrlərə uymayanları şiddətli şəkildə cəzalandırmışdır.

Köçürülənlərin daşıya bilmədikləri mal, mülk, ərazi və heyvanların hansı

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

AYAQLARI BAŞLARINA BAĞLANARAQ QƏTL
EDİLƏN TÜRK LƏR

şərtlərlə satın alınma biləcəyi hökumət idarəsi tərəfindən açıqlanmış, buna görə ayrıca təşkilat qurmuş və maddi vəsait ayırmışdır. Yol boyu köçürülənlərin ehtiyacları və işlərinin necə qarşılanaçağı, təhlükəsizliklərinin kimlər tərəfindən təşkil ediləcəyi təfərrüatlı şəkildə açıqlanmışdır. Eyni şəkildə bu kö-

çürülənlərin haralara yerləşdiriləcəyi, ehtiyaclarının necə qarşılanaçağı, peşələrinə davam etmələri üçün lazımı şərtlərin necə təşkil ediləcəyi diqqətlə və ən incə detalları ilə planlaşdırılaraq həyata keçirilmişdir.

Ancaq biz ermənilərin heç zərər görmədiyini, hər şeyin planda nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirildiyini, erməni və digər köçürülənlərdən də ölənlər olmadığını iddiasında deyilik. Ermənilərin günahsız müsəlmanları amansızlıqla məhv etmələri bir ədavət və qan davası toxumları səpmiş, qarşılıqlı öldürmələr olmuşdur. Ərazi və hava şərtlərindən çoxlu sayda müsəlman öldüyü kimi, ermənilər də ölmüşdür. Müharibə və cətin iqtisadi şərtlərdə yoluxucu xəstəliklərdən ölənlər də az deyildi.

Bizim ortaya çıxartmaq istədiyimiz gerçək ermənilərin haqlı olaraq köçürülməsi, dövlətin üsyançılara qarşı bütün xəbərdarlıqları etdiyini, sonra onları məcburi olaraq müharibə meydanından kənara çıxarmağa qərar verdiyi, buna görə bütün tədbirləri gördüyü, imkanlarını istifadə etdiyini, heç bir zaman ermənilərin zərər görməsinə icazə vermədiyini və biganəlik göstərmədiyini, heç bir vəzifəli şəxsin ermənilərin öldürülməsi üçün əmr vermədiyidir. Yəni, Osmanlı dövlətinin yüksək vəzifəli şəxslərinin ermənilərə qarşı günahkar olmamalarıdır. Əmrlərə tabe olmayanlar şiddətlə cəzalandırılmaq üçün hərbi məhkəmələrə verilmişdir: Dövlətin vəzifəsi də budur. Osmanlı dövləti olduğu şərtləri nəzərə alaraq üzərinə düşəni yerinə yetirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ATASE Arşivi No 4/3671 Qovluq:2835 Sənəd:127 F.1-11/12

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

2. ATASE Arşivi №1/2 Qovluq:361 Sənəd:1445 F.3-3
3. ATASE Arşivi №1/2 Qovluq:401 Sənəd:1580 F.1-48
4. ATASE Arşivi №1/2 Qovluq:401 Sənəd:1580 F.1-53
5. ATASE Arşivi №4/3671 Qovluq:3315 Sənəd:233 F.3-la
6. Baş Nazirlik arxivi, İstanbul Meclis - i Vukula Mazbaatları, cild 198, karar 1331/163
7. İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi, 371/9158/ E.5523
8. ATASE Arşivi №1/2 Qovluq: 361, Sənəd:1580 F.1-48
9. adıgedən raport

ARDI VAR

Türk dilindən çevirəni:

Vüqar MUSTAFAYEV

XARİCİ ORDULARDA

JLTV SINAQDAN KEÇİRİLDİ

“Lokxid-Martin” şirkəti yüngül taktiki maşın olan JLTV-nin təcrübi nümunəsinin son variantını hazırlamış və istehsala buraxmışdır. Şirkət sınaqdan keçirmək üçün 22 zirehli maşın hazırlamışdır. İstehsal “Bae systems”in Texas ştatının Sili şəhərində yerləşən zavodunda baş tutmuşdur. Bu şirkət bildiyimiz kimi, hərbi texnika istehsalı ilə tanınmışdır. JLTV-nin sınaqdan keçirilmə və istismar keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün ABŞ quru qoşunları və dəniz piyadalarına təhvil verilməsi cari ilin III rübünə planlaşdırılmışdır.

JLTV-nin ilkin sınaqları göstərdi ki, maşının zirehi hal-hazırda istismarda olan və mina əleyhinə gücləndirilmiş müdafiəyə malik maşınların daha güclü zirehi ilə müqayisə edilə bilər.

Avtomobil özündə optimal müdafiə, döyüş effektivliyi və yükqaldırmanı etivə edir. Hazırda istismarda olan ümumi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə JLTV ekipaj heyətinin gücləndirilmiş müdafiəsini, müxtəlif şəraitlərdə mobilliyi, qənaətli yanacaq sərfini, başqa platforma və sistemlərlə əlaqəni, həmçinin gələcək istismarda maddi-texniki təminat üçün lazım gələn xərclərin daha az olmasını tam təmin edir. Son otuz ildə bu şirkətin mütəxəssisləri öz təcrübələrini ABŞ və müttəfiq qoşunlar üçün müxtəlif təyinatlı döyüş maşınlarının hazırlanmasına yönəlmişlər. Məsələn, MLRS M270 markalı yayılım atəşli reaktiv sistemlər, eləcə də idarəetmə və komandanlıq üçün nəzərdə tutulan yüngül zirehli maşınlar onlar tərəfindən hazırlanmışdır.

«Zarubejnoye Voennoye Obozreniye» jurnalı, №8, 2013-cü il

YENİ ATICI SİLAHLAR

YENİ SNAYPER TÜFƏNGİ

Yaxın gələcəkdə silahlanmada ən müasir texnologiyaların tətbiqi ilə hətta silahla necə rəftar etməyi bilməyən insan belə mahir atıcı-snayper ola biləcək. Bu, TraçkinqPoint şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan, CES 2014 sərgisində nümayiş etdirilən yarımavtomatik AR Smart Rifle tüfəngi sayəsində baş tuta bilər. Belə ki, əlinə ilk dəfə tüfəng alan şəxs belə atəşi intellektual idarəetmə sistemindən yəni “Precision Guided Firearms”dan istifadə etməklə hədəfi vura bilər.

Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, “Precision Guided Firearms” texnologiyası haqqında ilk məlumat 2012-ci ilin sonlarında yayılmışdı. O vaxtdan bu zamana qədər texnologiyada bir sıra dəyişiklik və təkmilləşdirmələr aparılmış, tətbiqindən sonra isə bu gün üçün dünyada ən dəqiq silah adını daşımağa layiq görülmüşdür. Bu, seçilmiş hədəfləri ən mahir atıcı-snayper səviyyəsində məhv etməyə qadir sistem olduğunu sübut etdikdən, öz sözünü dedikdən sonra həqiqətə çevrilmişdir.

Sistemin bugünkü variantı tərəfindən təmin olunan çoxsaylı sınaq və müqayisə, atışları göstərdi ki, “Precision Guided Firearms” sisteminin atəş dəqiqliyi ən təcrübəli atıcının atış dəqiqliyindən ən azı 5 dəfə yüksəkdir. Bu, 500 m qədər məsafədə atəş aparma ilə sübut olundu. Atıcıya hədəfi seçmək

DÜNYA POLİQONLARINDA

və lazımı tərəfi nişan almaq lazımdır. Qalan hər şeyi avtomatik rejimdə sistem özü həyata keçirir. Sistem 15 km/saat sürətlə hərəkət edən hədəfi təqib edə və hədəfə görə nişanalmanı həyata keçirə bilir. Yarımavtomatik rejimdə yenidən doldurma üçün az zaman sərf olunduğuna görə atıcı qısa zaman kəsimində bir neçə hədəfi məhv edə bilər.

İndi isə tüfəngin özü haqqında bir neçə söz. AR Smart Rifle tüfəngi AR-15 yarımavtomatik tüfənginin təkmilləşdirilmiş variantıdır. AR-15 isə ABŞ-ın M-4 hücumçu tüfənginin mülki variantıdır. AR Smart Rifle 500 seriyası çərçivəsində öz imkanları ilə fərqlənən bir neçə model təqdim ediləcək, seriyanın kiçik modelinin qiyməti isə təxminən 9950 dollar olacaq.

Traçking Point şirkətinin marketinq üzrə direktoru Open Şobl şirkətlərinin CES 2014 sərgisində iştirakı zamanı demişdir: “Bizim şirkət müxtəlif innovasiya texnologiyalarının hazırlanması üzrə ixtisaslaşmışdır. Atıcı silah da on illərdir ki, dəyişilmədən qalmaqdadır. Biz isə bir əsr, yaxud yarım əsr bundan qabaqkı texnologiyaları müsir texnologiya ilə birləşdiririk. Maraqlı odur ki, əlində bizim intellektual silah nümunələri olan (texnologiyalarla yaxından məşğul olan idarə və təşkilatların rəhbərləri) mütəxəssislər tərəfimizdən hazırlanan texnologiyaların silahlanmadan çox digər sahələrdə də tətbiqi ilə bağlı çoxlu ideyalar təklif etmişlər. Bu sərgidə iştirakımız da elə onunla bağlıdır”.

AĞILLI SİLAH

Armatix iP1 başqalarının əlində atəş açmayan “ağıllı silah”dır. Ceyms Bond haqqında çəkilən filmlərdən birində baş qəhrəman əl barmaqlarını skanerləyən Valter PPK/S modeli tapança ilə silahlanmışdı və həmin tapança yad əldə atəş açmırdı. Eyni funksiya filmə olan səviyyədə olmasa da Armatix iP1

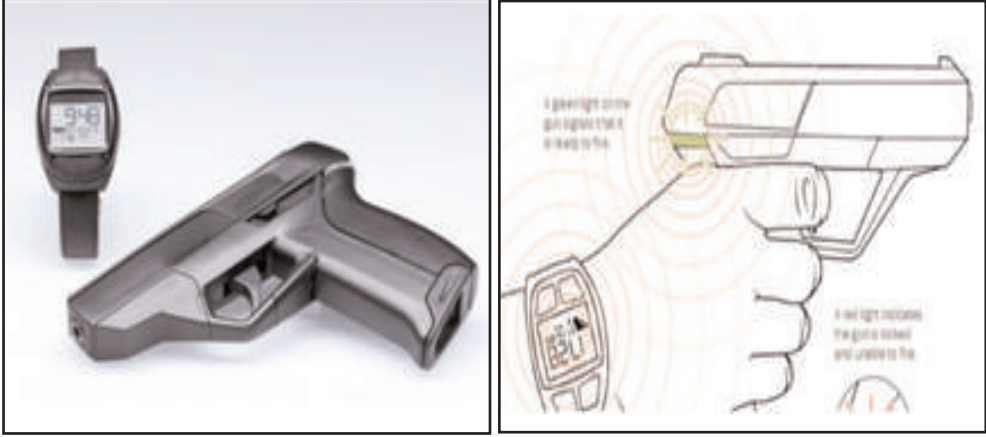

tapançasında həyata keçirilmişdir. Lakin bu, iP1 tapançasının ilk “ağıllı silah” olduğunu və onu rahatlıqla satın almağın mümkünliyünü, yad əllərə düşsə belə istifadə edilə bilməyəcəyi, təhlükəsizliyin maksimum təminatı deməkdir.

Armatix iP1

DÜNYA POLİQONLARINDA

tapançasının idarəetməsində məsafədən idarə edilən oxuyucu skaner var ki, bu da xüsusi qol saatlarına yerləşdirilmiş RFID yaddaşının çipində yazılmış informasiyanı oxuya bilir. RFID sisteminin fəaliyyət radiusu belə qurulmuşdur ki, silah yalnız həmin qol saati taxılmış əldə atəşə tam hazırlıq vəziyyətinə gətirilə bilər. Yoxlamadan və atışa uğurlu keçiddən sonra tapançanın arxa hissəsində yaşıl işıq indikatoru yanır, yoxlama uğurlu olmadığı təqdirdə, qırmızı işıq yanır və tapançanın buraxma mexanizmi avtomatik olaraq tam bloka düşür.

Radiotezlik tanıma sisteminin qısa məsafəli olması silahın əldən alındıqdan sonra istifadəsini tam istisna edir. Saatdan tapançaya verilən radiosiqnalların gücünün zəifliyi bəd fikirli insanların həmin radiosiqnalları tutması və saat çipinin klonlaşdırılması işini xeyli çətinləşdirir. Bunun üçün onlarda yüksək hissiyətli qəbuledici olmalıdır ki, onların da əldə edilməsi məhdudlaşdırılmışdır. Silah hətta ailədəki uşaqların əlinə düşsə belə tam təhlükəsizdir. Armatix iP1 saat olmadan oğurlansa tam faydasızdır. İstənilən halda tapança saat olmadan dəyərsiz bir əşyaya çevrilir.

Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, “ağıllı silah” üzərində TriqgerSmart şirkəti də çalışır. Onların istehsal edəcəyi tapança da texnoloji baxımından Ceyms Bondun tapançasına bənzəyəcək. Həmin tapançada da əl barmaqlarının skanərlənməsi sistemindən istifadə ediləcəkdir.

22 mm çaplı patronlarla atəş açan Armatix iP1 hal-hazırda ABŞ-ın silah mağazalarının yalnız birində satılır. Onun qiyməti 1399 dollardır və saat üçün gələcək alıcılar 399 dollar ödəməli olacaqlar.

İnternet materialları əsasında hazırladı:

Vüqar MUSTAFAYEV

MƏLUMAT

ELMİ MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times new Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkunc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edildiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapanmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
  2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005
- Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisenzia: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 08.08.2014
Çapa imzalanmışdır: 05.09.2014
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70x108^{1/16}
İndeksi: 0317
Tirajı: 4242
Sifariş: 288

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyinin Hərbi
Nəşriyyatında ofset üsulu ilə çap edilib.
Lisenzia: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

KORREKTOR: *Nəzrin ƏSƏDZADƏ*
SƏHİFƏLƏYİCİ-DİZAYNER: *Nazənin BABAYEVA*

TƏLİM DƏQIQƏLƏRİNDƏ

DÜNYA POLİQONLARINDA

GPS-li MƏRMİLƏR

Relsdə hərəkət edən elektromaqnit toplarda güclü maqnitlərdən istifadə edilir. Maqnitlər adətən topu istiqamətləndirən relslər boyu quraşdırılır. Belə quraşdırılan maqnitlər elektrik enerjisinin köməyi ilə mərmiyə lap qısa sahədə saatda bir neçə min kilometrə qədər sürət verə bilər. Bunun nəticəsində də belə silahdan atış məsafəsinin bir neçə yüz kilometrə çata bilmə imkanı yaranmış oldu. Relsdə hərəkət edən elektromaqnit topların hazırlanması proqramı 7 ildir ki, davam edirdi və Pentaqona 240 mln. dollara başa gəlmişdir. Xüsusi proqram çərçivəsində hazırlanan topun bəzi üstünlükləri olmasına baxmayaraq, o, laboratoriya ərazisindən kənara çıxmamışdır. Topun əsas problemi elektrik enerjisidir. Belə silahdan atış o qədər elektrik enerjisi sərf edir ki, hətta hal-hazırkı dövrdə istənilən hərbi gəminin elektrik sistemi belə o qədər enerjini təmin edə bilməz. Elektrik enerjisi problemi müsbət həll edilə belə əgər hədəfi dəqiq vurmaq imkanı yoxdursa 2-3 yüz kilometr məsafəyə atəş açmağın nə əhəmiyyəti var ki? Ona görə də ABŞ HDQ-nin elmi araşdırmalar idarəsi yeni proqramın reallaşdırılmasına başlamışdır. Proqram çərçivəsində top mərmisi üzərində iş aparılır ki, bu işlər nəticəsində də GPS bazasında naviqasiya sisteminin təsiri ilə mərmii öz uçuş trayektoriyasını korrektə edə biləcək.

Yeni GPS-li mərmilər təkcə relsli elektromaqnit toplardan atış üçün təyin edilməmişdir. Belə mərmilərlə böyük çaplı gəmi toplarından atış aparmaq mümkün olacaqdır. Lakin bu halda atış uzaqlığı 100 km-dən artıq olmayacaqdır. GPS naviqasiyadan istifadə sayəsində belə mərmilərdən atəş idarə edilən raketlərin məhvetmə qabiliyyətindən heç də pis olmayacaq.

Mərminin uzunluğu təxminən 60 sm, çəkisi 10-15 kq olacaqdır. Belə mərmidə partlayıcı atım olmayacaqdır. Çünki saatda bir neçə yüz kilometr sürətlə hərəkət edən mərmii istənilən hədəfi məhv etməyə qadir olan kinetik enerjiyə malikdir. İlk mərmilərin sınağının 2017-ci ildə olacağı planlaşdırılmışdır.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

SƏFİYAR BEHBUDOV

(18.06.1967-21.03.1992)

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Qarabağ müharibəsi şəhidi Səfiyar Behbudov 1967-ci il iyunun 18-də Bərdə rayonunun Mollalı kəndində anadan olmuşdur. 1984-cü ildə 6 saylı Bərdə şəhər orta məktəbini bitirdikdən sonra Sovet ordusu sıralarına hərbi xidmətə çağırılmışdır. Ordudan tərxis olunduqdan sonra zabit kursuna daxil olaraq kiçik leytenant rütbəsi almışdır. O, milli orduya çağırılmamış azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından olmuşdur. Bərdədə "Soy" Demokratik Gənclər Təşkilatını yaradaraq gəncləri öz ətrafında toplamışdır. Xocalı soyqırımından bir həftə sonra o, tərəddüd etmədən Bərdə özünümüdafiə taboruna yazılmışdır. Bölmə komandiri təyin edilən Səfiyar Tərtər bölgəsində bir neçə uğurlu əməliyyat keçirdikdən sonra, onun bölməsini Ağdam istiqamətində gedən döyüşlərdə vuruşmağa göndərmişlər.

1992-ci il mart ayının 11-də qəflətən həyəcan signalı verilir. Erməni faşistləri Əsgəran yaxınlığındakı postumuza hücum edərək oranı mühasirəyə alırlar. Öz PDM-i ilə döyüşə atılan Səfiyar tapşırığı uğurla yerinə yetirərək düşmənin müqavimətini qırır və mühasirədə olan döyüşçülərimizi xilas etdikdən sonra Əsgərana doğru irəliləyir. O, Qaraqaya deyilən yerdə düşmənin böyük qüvvəsilə qarşılaşsa da, geri çəkilmir. Lakin bir müddət irəlilədikdən sonra cəsur döyüşçünün PDM-i vurulur. Ermənilər onu ağır yaralı vəziyyətdə əsir götürürlər. 10 günlük əsir həyatında olmanın işgəncələrə məruz qalan mərd döyüşçümüz düşməne heç bir sirr vermədiyi üçün üzərinə neft tökülüb yandırılmışdır. Gənc zabitin yanmış cəsədini Ağdam rayon milis şöbəsinin köməkliliylə 1992-ci il martın 21-də çətinliklə almaq mümkün olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyun 1992-ci il tarixli 833 sayılı Fərmanı ilə Behbudov Səfiyar Abuzər oğluna Azərbaycanın İlli Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir.

Bərdə rayonunun Mollalı kəndində dəfn edilmişdir. Təhsil aldığı 6 saylı orta məktəb qəhrəmanımızın adını daşıyır.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: “Qızıl Şərq” hərbi şəhərciyi 13, tel: 440-99-71

ELEKTRİK TOPU

Havada elektrik kanalı yaratmaq və elektrik atımı ilə məhvetməni hədəfləyən qısa lazer impulslarından istifadə etməklə zərbə vura bilən silahın hazırlanması üzərində çoxdan iş aparılırdı. Bu yaxınlarda Applied Elektroniks şirkəti belə silahın yerüstü və dənizdə bazalaşan nümunələrini istehsal edəcək və o, ABŞ HHQ tərəfindən uçan aparatlara quraşdırılma üçün təyin ediləcək elektrik silahının hazırlanmasına əlavə vəsait almışdır.

Applied Elektroniks şirkətinin elektrik topu, necə deyərlər, qısa impulsu lazer vasitəsilə hədəfi vurur. Belə lazələrdən istifadənin effektivliyi çox böyükdür. Belə ki, lazer impulsunun qısa olması üzündən havanın qızdırılmasına enerji dəstəyi demək olar ki, sərf olunmur. Enerjinin böyük qismi isə ionlaşdırılmış enerjikeçirici kanalın yaranmasına yönəldilir. Silahı yaradan mütəxəssislərin qarşılaşdıqları bir sıra problemlər də mövcuddur. Belə problemlərdən biri – enerjinin tez yığılması və atımın tez buraxılmasıdır. Bu da bildiyimiz kimi, qurğuların mürəkkəbləşməsi və qabarıqlarının böyüməsinə gətirib çıxarır.

Bəzi mütəxəssislər elektrik silahının uçan aparatlara quraşdırılması məsələsinə şübhəli yanaşırlar. Onlar daşıyıcı qismində nəqliyyat təyyarəsindən istifadə variantını dəstəkləyirlər. Applied Elektroniks şirkətinin nümayəndələri bəzi texnoloji yeniliklər etdiklərini, onların hələ açıqlanmadığını və bu texnologiyaların uçan aparatlarda quraşdırılacaq kiçikçaplı elektrik topunu hazırlamağa kömək edəcəyini təsdiqləyirlər.